

॥ श्री ॥

न्यापरवावली

॥ बाधग्रन्थ ॥

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचित ,

श्रीगङ्गेशोपाध्य यरघुनाथशिरामणिविरचिताभ्या

मणिदीपिनिभ्या सह,

- १०८७७७७७७ -

श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधित

— १०८७७७७७७ —

द्वितीयवारम् ।

काच्या श्रीमुदर्शनमुद्राक्षरशालायाममुद्रयत ।

CASE
675

१९२४

— १०८७७७७७७ —

(Copy Bright Register 1)

Price Rs. 1—0—0

॥ श्रीगुरु ॥

॥ न्यायरत्नावली ॥

श्रीहयग्रीवायनम ।

॥ तत्त्वचिन्तामणौ-बाधग्रन्थः ॥

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वम्, पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वत्वा,
पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं चिन्ता अधिकबलत्वं ज्ञाने बाधाभा-
वादेति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असि द्विस-
ङ्गार्णवधाव्यासेश्च । किन्तु-साध्याभाववत्त्व प्रमाविषयकत्वम्, प्रमितसा-
ध्याभाववत्पक्षकत्वम्,

गदाधरीयम् ।

मूले—(अधिकबलत्वाज्ञान इति) अधिकबलत्वरस्या ज्ञानं यत्मा
दिति व्युत्पत्त्याऽधिकबलत्वाभाव इत्यर्थः । अधिकबलत्वं प्रतिबन्धौ
परिक्रान्तिस्थितप्रामाण्यकृत्वरूपविशेषणाय ऽभिहितम् । “ बाधाभावात् ”—
बाधकत्वाभावात्, प्रतिबन्धकत्वाभावादितियावत् । तथाच निरुक्त
बाधविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणस्य न तस्य दोषत्वमिति
भावः । (साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति) साध्याभाववत्पक्षकत्व
साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयत्वम् नतु तादृशपक्षवृत्तित्वम्, अत
स्ततोऽस्य भेदः (साध्याभाव [वत्त्व] प्रमाते) एतादृशबाधज्ञानस्य प्रमात्व
विषयकतानियमेन प्रतिबन्धकतादेव्यादेति भावः । प्रमात्वञ्च न
साध्याभाववद्विशेष्यकत्वम् पर्वतो ह्रदश्च न वह्निमानित्यादिज्ञानविषयसाध्या
भवगदाय परमादेवपक्षे बाधप्रसङ्गात् । किन्तु साध्यवद्विशेष्यकत्वम् ।
अतएवच्छेदकान्तेच्छाशेषसाध्याभाववत्त्वानवगाहने विशेषविषयकत्वेन प्रति
बन्धकत्वे निबर्तात् तदस्य साध्याभाववत्त्ववाटेन लक्षणराहः (प्रमितेति)
प्रमितत्व—स्वविशेष्यक प्रमाप्रकारत्वम् । स्वं पक्षः । प्रमात्व पूर्ववत् ।

[म] पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभाव प्रतियोगिताध्यकत्वंवेति
विवक्षित

दीधितिः ।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह (पक्षेति) पक्ष — साध्याभाव
यानिति जाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार साध्याभाव इति लक्षण
समन्वय । (विवक्षितेति)

मिद्धातिमते विषयताया न मप्रकारत्व, अपितु ज्ञानरैव,
अतः पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशन विरु
द्धम् , नच— विशेष्यतारूपविषयताया प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वा
द्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयत्वप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वा [न]
विरोध इति वाच्य, — कार्यत्वकारणत्वयोरन विशेष्यविश्लेषणविषयत्व
यो निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतमा कारणमित्याद्य
व्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभेदस्य षष्ठ्यर्थताविरहात्, ईदृश
त्पुरुषव्युत्पन्नविषयताप्रकारशब्देनोक्तार्थाप्रतिपादनत्, सविषयक
ज्ञानादौ विषयताया यादृशसम्बन्धस्तादृश्यैव षष्ठ्यर्थत्वात्मकारता
यास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयताया सविषयकत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वा
त्तथा विवक्षितुं नशक्यत्वात्, अतः 'स्वप्रकारकत्वविषयताया एव, ननु
ज्ञानम्, प्रकारताया विषयतायात्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छे
दकतातुल्यावच्छेदकत्वविशेषरूपत्वा, ' दित्वातिरिक्तविषयतावाद्ये
कदेशिमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेशः सङ्गमयति
दीधितौ (अतिरिक्तेति) पक्षे साध्याभाव पक्षनिष्ठाभावप्रति
योगे साध्यमित्यदिष्टमाया साध्याभावप्रकारकविषयताया पक्षेऽस
त्त्वात् यादृशज्ञानमदाय लक्षणं ज्ञानं तादृशज्ञानं दर्शयति (पक्ष
इति) (जाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति) तादृशज्ञानीर्षा
या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताश्च इत्यर्थः ।

[म] विवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः । साच प्रमात्येन ज्ञाता, न स्वरूपसती, हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् । अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति प्रतिबन्धाच्च ।

अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्वज्ञाने व्यभिचारः, तद

[दी] हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण

एतेन पक्षनिष्ठत्वादिकं नाभावादे विवेचनं, किन्तु विषयत्वादेः, प्रकारस्याभाव इति न पृथगुक्तं, किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम् ।

“ साध्याभावप्रमैवे ” त्वेकारम्य पक्षादे दोषघटकत्वव्यवच्छेदपरता न सम्भवति, पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वोपयोगित्वात् । अतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदार्थकता माविष्कर्तुं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुपयोगित्वात् तद्व्यवच्छेदे हेतु माह (हेत्वादीति) एवञ्च साध्याभावप्रमापद साध्याभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शितपक्षाशे साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषणविशिष्टपर मित्यवधेयम् ।

मूले (साध्याभाववति पक्ष इति) साध्याभाववत्त्वेन जायमाने पक्ष इत्यर्थः ।

ननु— साध्याभावप्रमाविषयकत्वादिरूपदर्शितवाधे पक्षाशे प्रमाविषयत्वमेव निविष्टं, ननु साध्याभाववत्त्व मिति—उक्तज्ञानदशाया हेतुसाध्याभावयोः स्नानानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियोऽनावश्यकतेति कथमयमाशेन इत्याशङ्का निराकरोति दीधितौ (साध्याभावेति) (साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति) तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्य धर्माणि तद्वत्त्वघटितत्वा

[म] ज्ञानेऽसिद्धिः संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च ।
 नच पक्षाग्रे ज्ञेयविचारा दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात्; सर्वोप-
 सहारप्रवृत्तव्याप्ते साध्याभावमिति साधनमित्यत्रगमादेव भङ्गात् ।
 नचैव सन्दिग्धसाध्यरूढिदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकव

[दी] साध्याभावस्य बाधत्वमिति वा शक्यते । (अधेति)

दिति भावः । ननु—प्रमात्त्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो
 भानेऽपि न व्यभिचारबुद्धे रवश्यकृता, येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन
 प्रकारेण हेतुमत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्यभावज्ञानस्यैव व्यभि-
 चारज्ञानत्वात्, दर्शितसाध्यवद्विशेष्यकत्वरूपं प्रमात्त्वप्रवेशे च
 साध्याभावबुद्धेरेव नावश्यकत्वं मित्यनुशयादाह दीधितौ (साध्या-
 बाधस्येति) पक्षनिष्ठस्येत्यादि ।

मूले—“असिद्धिः”—पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः ।
 तथाच बाधबुद्धिदशया मनुमिति विरोधिनी व्यभिचारज्ञानस्य पक्ष-
 धर्मताज्ञानरूपकारणविरहस्य चऽवश्यं सत्त्वं तत्र एव नुमित्यनु-
 त्तदं कृतं बाधस्य हेतुभावात्त्वेनेति भावः । संशययोग्यता-
 साधकबाधकमानाभावः, तदभावेन—तद्विषयकबाधकमानसत्त्वेन ।
 एतेन संशययोग्यताविरहपक्षतः विरहयो रमदा ऋतुहेतुमत्तावेवाभि-
 धानमसङ्गतमिति निरस्तम् । ‘आश्रयासिद्धिः’—पक्षधर्मता-
 ज्ञानविषयधर्मविशेषणतया अनुमितिप्रयोजकस्याऽसत्त्वम् । सिद्धञ्च
 भावस्य पक्षतात्वमते एव दोषः साऽकाशत्वरतया पूर्वोपन्यवोद्धारमश-
 क्यं निराकरोति (नवाति) (सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेरिति) (नचैवामिति)
 सकलहेतुमत्त्वमिति साध्यत्वनिर्वाहव्याप्तेरित्यर्थः (नचैवामिति)
 “दृष्टान्ते”—पक्षभिन्ने । ‘सन्दिग्धानैकान्तिकवत्’—व्यभिचार-
 संशयवत् । साध्याभावेन संशयवत्त्वेने प्रवेद्यकत्वं दितं शेषः ।

[म] तपक्षे व्यभिचारसंशया दनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानांर्भाति व्यासस्य पक्षधर्मताज्ञाना-

[दा] (पक्षइति) व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभाव संशयो न दोषयेत्यर्थः ।

एतेन साध्य भावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नत्वानन्तर्भागेपि नानुमानमात्रोच्छेद इति दृष्टा निराकृता । “ पक्षे ” पक्षान्तर्भागेण । सर्वत्र “ व्यभिचारसंशयात् ”-व्यभिचारसंशयरूपप्रतिबन्धकसत्तात् । “ अनुमानमात्रोच्छेदः ”-सन्दिग्धसाध्यकपक्षे ऽनुमिते रनुपपत्तिः । कथञ्चिदनुमितिसम्भवेपि दुष्टहेतुज-यत्नसंशयत् तत्राप्रामाण्यसंशयात्तत्कार्यानुपपत्तिः ।

एतच्छ्रुत्वा “ पक्षे ” इत्यादि यथाश्रुतमूलेनोद्धारो न सम्भच्छते , पक्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाज्ञतवाऽपेक्षया व्यभिचारज्ञानसत्त्वेनानुपपत्तितदवस्थ्यात् ; परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमित्यविरोधतया ऽकिञ्चित्करणेपि तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशया मनुमिते वरिणाय बाधस्य हेतुभासतया आवश्यकत्वात् ; अतस्तद्व्याचष्टे दीधितो (पक्ष इतीति) “ व्याप्तौ निश्चिताया ” मिति पूरणम् । पक्षे साध्यसन्देहस्या दोषत्वे पक्षभिन्नोपि तस्या दोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्धद्वाराय “ पक्ष ” इत्यत्र पक्षसम मप्यन्तर्भावयति (पक्षतत्समयोरीति) तथ च पक्षे तत्त्वमेव व्यभिचारसंशयस्य यदि दोषत्व तदानीं व्याप्तेरनिश्चय एवेति भावः । अवरोधिमात्रार्थकस्य रूपद्वयस्य व्याप्तौ न दोषायेति ।

एतत् पक्षे व्यभिचारप्रसङ्गस्य व्याप्तिनिश्चय निघटनेनैव अनुमिति विरोधिता, पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्यभिचारसंशये च व्याप्तिमृत्त्या विशिष्टपरम

[म] दनुमित्युत्पादेन सशयनिवृत्तेः । अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत ।

नच पक्षे साध्याभाव प्रतीत्य व्यभिचारज्ञान मित्युपजीव्यन्वा

[दी] 'अनु मित्युत्पादेति' फलतोपि विरोधित्वप्रदर्शनाय । अत एव ज्याय, स्वरूपतो विरोधित्व युक्त्या दृढयति (अन्ययेति)

शं सभवादनुमिते निष्प्रत्यूहेव, व्यभिचरनिश्चयस्यच साक्षादनुमिति विरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चयमाने पक्षे हेतुमत्ता निश्चये व्यभिचरनिश्चयादेव नानुमितेतिरिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः । अनुमित्युत्पादेन सशयानिवृत्ति कथनश्च शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय ।

अन्येतु—“ पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाद्, ”—अनुमितिपूर्वकाले विशेषदर्शनसहितेन प्रात्यक्षिकासिद्धिविषयकतयाऽनुमित्युपयोगि, नतु कारणम्, तथाच पक्षे साध्य भवसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वेऽपि तद्वत्संशये विनष्ट एव परामर्शो दनुमितिर्भविष्यतीति नानुमानमात्रोच्छेद इत्यपि मूल व्याचक्षते ।

व्याध्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले सशयनिवर्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य सशयानिवर्तकत्वाभिधानासङ्गति माशङ्क्याह (फलतोऽपीति) तथा च फलद्वारापि सशयनिवर्तकत्व मस्तीति तत्प्रदर्शितम् । आपेकारपूरणेन स्वतोपि निवर्तकत्व लभ्यत इति भावः । “ अत एव ”—स्वतो विरोधित्वस्यापि तत्पर्यविवक्ष्य देव । “ ज्याय ”—फलद्वारा विरोधित्व मपेक्ष्य ज्याय । “ स्वरूपतो विरोधित्व ”—परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतन्त्रसंशयविरोधित्वम् । (युक्त्यादृढयत्यन्ययेतीति) एवञ्चान्यथेति मूलम्य परामर्शस्य स्वतन्त्रसाध्य सशयानिवर्तकत्व इत्यर्थः ।

साध्याभाववद्गमिवृत्तिरूप व्यभिचारज्ञाने धार्मणि साध्याभावग्रहो विशेषणतावच्छेदकप्रकरकज्ञानविधया पूर्वमपेक्ष्यत इत्यभिप्रायेण शङ्कते मूल (पक्षे साध्याभाव प्रतीत्येति) जानद्वयरूपे साध्या

[म] द्वाध., पृथक्पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धाद्वैखिनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् । अन्यथावाध दशापां पक्षे हेतो रज्ञाना दसिद्धिरेव ।

नचोद्भाषितव्यभिचारनिर्वाहायवाधोद्भावनमावश्यकमित्युप-
जीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ता नावश्यकत्वात् । तत्त्वेवा
तन्निर्वाहमेव दूषणं, क्लृप्तत्वात् वहि रुष्णः कृतक इत्युद्भावेना द्वि
रुष्ण इत्युद्भावेन लाघवमिति बाधः । पृथगिति काश्चित्, तन्न, पक्षे
साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न दोषः तदा परमत्यपि न स्या
दविशेषादिना तदुद्भावनस्य दूषणमस्तत्वात् ।

अथापनीतकांचनमयत्वविशिष्टवतानुमिते सल्लिङ्गजन्याया
आभासत्व इत्याभासाधानं, नचानुमिते पूर्व त्व व्यभिचारज्ञानं,
[दी] (हेत्वाभासार्थानुमिति) नच हेत्वाभासस्य नुमित्याभासताम्रभोजकत्वे
साध्यवति पक्षे लिंगाभासजन्याया अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिंगापधाने

भाववान्पक्षः पक्षो हेतुमा नित्याकारकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहे
साध्याभावग्रहस्य न पूर्वपक्षेत्याशयेन “ पक्षः ” इत्यादिनोद्धारः ।
(साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धाद्वैखिनीति) हेतु सम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्या
भावविपर्ययात्यर्थः । एतेन कचिद्वाधग्रहः परामर्शयोर्भेदेऽपि न ज्ञातिः ।

दीधितौ “ हेत्वाभासस्य ” दुष्टहेतुजन्यत्वस्य । “ अनुमित्या
भासता ” — अनुमितिः अमत्वम् ।

मूले (तत्र व्यभिचारज्ञानमिति) धूमादिरूपहेतौ आश्चनमयत्वा
वच्छिन्नं बह्व्य भाववद्भूतिस्त्व ज्ञानमित्यर्थः ।

एतादृशं ज्ञानं निराकरणञ्च अनुमित्यौपयिकव्यापकतानवच्छेद
केना प्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्नं साध्याभाववद्भूति

[म] विशिष्टस्यापसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात्; अत एव पक्षासिद्धिरपि न; अत काञ्चनमयवद्भवत्वाद्वा दनुमानाभासत्वं, व्यधिकरण प्रक्षारावच्छिन्न प्रतियोगिक आभाव इति चेन्न;— वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सन्नात । ज्ञान च तस्य बाधस्यैवानुमित्यनंतरमपि ।

[दी] तथात्वं यद्वत्वात् । “पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिबन्धनेत्यादि ।

त्यमपि साधाद्विरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्यानुमिते पूर्वं तदज्ञाने न तस्य हेत्वभासतेत्यभिमानेन । अनुमिते पूर्वमज्ञान बाधबुद्धिसाधारणतया एकचित्कराणि व्यभिचिन्याय भिमान निराकृत्य एतन्मूल दूषयिष्याने (विशिष्टस्या प्रसिद्धयोते) अनुमिता वेव यत्र काञ्चनमयत्वेन बाहेमान तत्र काञ्चनमयत्वं विशिष्टवद्दे पूर्वमज्ञाने मातेयोगेनावच्छेदक विशिष्ट प्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारवदक भवस्य प्राक् ज्ञानासम्भवात् अमत्मकप्रतियोगिता वच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिः, सच अनो विशेष दर्शन माहार्थ एवेत्यशय । “अतएव”—तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव । (न पक्षा सिद्धि) पक्षता विरहो नैत्यर्थः ।

सिद्धयभावरूप पक्षताविरहस्या प्रसक्ते स्ताध्याभावज्ञानस्य तादृश पक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकनाधकमानाभावरूप पक्षता विरह प्रसजक पूरयति दीधितौ (पक्षासिद्धिरित्यस्येति)

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयेनाह मले (व्यधिकरणेति) व्यभिचारस्य बाधनमयत्वावच्छिन्न वद्भवभाववद्भूतित्वरूपस्य कदाचि दप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह (ज्ञान च तस्येति) अनुमिते पूर्व मज्ञानेन यदि न हेत्वाभासता तदा [तादृश] बाधस्यापि सा न स्या दिते प्रतिबन्धिसचनयाह (बाधत्यवेति) काञ्चनमयत्वावच्छिन्न वद्भवभावरूप भवन्मतमिदमत्रमत्वं

[न] किञ्च बहौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयबहिमा नित्यनुमिति र्न स्यात्, विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानात् । बहौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वम्; बहौ लिङ्गस्यासिद्धेः, व्यभिचाराच्च ।

[दी] “ लिङ्गस्ये ” त्याद्यभ्युच्चयमात्रम्, बहिरपक्षत्वात् । काञ्चनमयत्वस्या साध्यत्वाच्च ।

प्रयोजकबाधत्येवेत्यर्थः । (अनुमित्यनन्तरमेवेति) विशिष्टप्रतियोग ज्ञानात्मकानुमित्या तन्मूलस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसम्पत्ते रिति भावः । (अनुमितावेव मान इति) पूर्वं यत्र तज्ज्ञानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सम्भवेनानुमितेरेवानुदवादिति भावः । (विशि ष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति) विशेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञान- मात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञान हेतुरित्यभिप्रायेणेदम् । काञ्चनमयत्वादि ना विशिष्टबह्व्यादेशनेपि तद्रूपावच्छिन्नतदभावज्ञानानियमात् न व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उक्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह (यद्वाविति) “ लिङ्गस्य ” काञ्चनमयत्वव्याप्यस्य । “ असिद्धेः ” बह्वावसि द्धेः । “ व्यभिचाराच्चे ” त्यस्य बह्विवृत्तौ काञ्चनमयत्वस्येत्यादि ।

अथपि बहौ काञ्चनमयत्वभानस्य तद्व्याप्तिविशिष्टज्ञानार्थानतया तत्र तद्व्याप्तिशेऽनुमितेराभासत्वे उक्तासिद्धिव्यभिचारयोः प्रयो जकत्वमसम्भवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधेयतावच्छेदकतोद्देश्य- तावच्छेदकताविलक्षणप्रकारता तद्व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोज्येति नियमा नुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्व मङ्गीकरोति तदैतद्दूषणम् । अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशनियमाङ्गी कारेऽनुमित्युपनीतभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः, सर्वैरेव त- द्रूपाप्यवत्ताज्ञानात् तदनुमित्युपगमादिति तेन तादृशनियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसन्धाच्च दीधितिकार आह (लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति)

[म] नचानुमितेः विषयाभावधिनमयमात्वन्, किन्तु हेत्वाभासाधीनम्; यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। नच साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः ।

[दी] (नच साध्याभाव इति) अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्यापसिद्धया सदभावस्याज्ञानादिति भवत्वैवोक्तत्वादिति भावः ।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काश्चनमयत्वावच्छिन्नबहुचमयस्यानुमित्या भासताप्रयोजकत्वेऽप्यनुमित्याभासताया हेत्वभासार्थमित्वनियमो न सिद्धयतीति नोक्तयुक्त्या बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले (नचेति) अप्रमात्वं—भवतोच्यत इति शेषः । “ नच साध्याभाव ” इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूर्णायम् । “ प्रतिबन्धक ” इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ (अनुमितेः पूर्वमिति) यद्यप्यनुमितेः पूर्वं साध्यज्ञानासम्भवेऽप्यन्यथा विशिष्टसाध्यज्ञानेनाभावज्ञानसम्भवात्तस्यानुमितिर्विरोधितया दक्षितबाधस्य हेत्वाभासत्वसम्भवाः ; तथाप्यनुमितेः पूर्वं व्यभिचारज्ञानासम्भवेन प्रकृते व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वासम्भवे इति बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयता ‘ अथे ’ इत्यादिनाभिहितम्, अतस्तदनुसारेणैव तदभिहितम् । अतएवोक्तं ‘भवत्वैवोक्तत्वा’ दिति । अस्तुतो यदा बाधग्रहः तदा हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्यावश्यमकतया बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकत्वं नास्तीत्यनुमितेराभासत्वं हेत्वाभासाधीनमिति निश्चयवलेनापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं दुरुपपादमित्वेव मूलकाराक्षयः । अनुमित्यात्माविशिष्टसाध्यज्ञानोपरं तदभासज्ञानसम्भवेऽपि तज्ज्ञानपूर्वोत्पत्त्याभामनुमितौ अप्रतिबन्धकत्वादनमित्वन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहात् न तदभासस्य हेत्वाभासतेति भावः ।

[म] वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभाव । प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम् । अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः ।

अपि चैवं परार्थानुमानेष्युपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयमम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत वादी ।

उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धात् न तत्र बाधो दोष इति चेत्? तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि ।

[ग] एतेनानुत्पन्नायामेवानुमितौ विशिष्टसाध्यविषयकमानसादिज्ञानसम्भवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तारपि न क्षतिः, व्यभिचारधीसत्त्वादेवनमित्यनुत्पत्तिनिर्वाहे बाधस्य विरोधित्वान्तररूपनामा अनावश्यकत्वादिति भावः ।

तद्रूपावच्छिन्नव्याभिचरम्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकना
ग्रहाधीनानुमितौ विरोधित्वा उपनीतधर्मविशिष्टसाध्यानु
मितौ काजनमवस्थावच्छिन्नाभाववद्वैतित्वरूपव्याभिचारोऽस्ति—
एक इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनबाधमहदशायामुक्तानुमि—
तेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमिति अनुशासदनुमिता
उपनीतस्यैव भन दूषयति मूले (वस्तुतस्तस्त्विति) अनुमितौ
उपनीतभाने बाधकमप्याह (अन्यथेति) (यथार्थानुमित्युच्छेद
इति) अमभिज्ञानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननुपनीतस्य सकलपदार्थस्य
भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसाम्यमित्यने
अमत्यभिष्टमेव, तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव न अमत्यमित्यन आह
(आपेक्षेति) (इत्युद्भावनादिति) मध्यम्यस्येत्यादि । अन्यथा
वादिशक्तिवादिनो शरयेन्वस्तसाध्यानुमित्यननादसङ्गते । (न तत्र
बाधो दोष इति) यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तद्ज्ञानविरोधी प्रकृते
न दोष इति तदुद्भावनात् न वादिविषय इत्यर्थः । (तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि)

[म] अत एव यत्र सामान्यतो दृष्टानुमानमेवेतरबाधसहाय विशेषानुमापकम्, तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्त सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासाधार्यात् ।

न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा, तदा अर्थान्तरम्; सामान्यविप्रतिपत्तौ नेतरत्र बाधकापेक्षेति बाध्यम्, स्वार्थानुमान एवैवं बाधासकरस्योक्तत्वात् इत्यपास्तम्, अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् । ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभाव

[ग] प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यदवगाहितं तत्र तदवगाहनाविरोधिना काञ्चनमयत्वादिना बहुधाधभावस्य न प्रकृतहेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयानुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भवतामपीत्यर्थः । “ इतरबाधसहाय ”— इतरबाधग्रहसाहितम् । “ विशेषानुमापक ”— अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम् । “ बाधकाना ”— इतरबाधग्राहकानाम् । “ आभासत्वे ” अप्रमाणत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य वस्तुतोबाधितत्वं इति यावत् । (तत्प्रयुक्तमिति) परिशिष्यमाणावशेषबाधप्रयुक्तमित्यर्थः । “ आभासत्वं ”— अप्रमाणकत्वम् । (अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति) स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भावः । “ बाधस्य ”— विशेषबाधस्य (अदोषत्वादिति) तथा च न ततः सामान्यतो दृष्टानुमानस्याप्रमाणकत्वनिर्वाह इति भावः ।

यद्यपि तादृशबाधावतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतया तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनवतरं तत्रत्याया विशेषानुमितेरभासताप्रयोजकत्वं चानुपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वसम्भवे तत एव स्वतन्त्रहेत्याभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वाभिषे नमनुपपन्नम् । विशेषानुमिति विरोधतया व्यभिचराद्यमङ्गीर्णहेत्याभासता च पक्षधर्मता

[म] व्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात् । तथा च साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार , साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाध । साध्याभावव्याप्यश्च बहिर्त्वादिकमेवेति चेन्न; पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बुद्धिं तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव स ; तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न, गमकतौषयिकरूपसाकल्यं हि बलम्, तच्च द्वयोर्ज्ञातगिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वम्; गमकताबहिर्भूतश्च न बलम् ।

[ग] बलेने " त्यादिना सिद्धान्तयिष्यत एवेति तात्पर्यम् । "दूषक." अनुमितिप्रतिबन्धक । (विरोधित्वाविशेषादिति) साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थः । (साध्यभावसम्बन्ध इति) हेतो रित्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमाने पक्षे साध्याभाववत्त्वमित्यर्थः । " व्यभिचार "—व्यभिचारग्रहविधया दूषणम् । भवत्विति शेषः । (साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति) तस्येत्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमानेपि पक्षे साध्यभावव्याप्यवत्त्वानित्यर्थः । " बाध " बाधविधयैव दूषणम् । तस्य व्यभिचारानात्मकत्वादिति भावः । (बहिर्त्वादिकमेवेति) बहिरनुष्ण इत्यादौ बाधस्थल इति शेषः । " व्यभिचार एव "—व्यभिचारग्रह एव । अनुमितिविरोधातिशेपः । (तुल्यबलेनेति) उभयत्र बलपदं बलज्ञानपरम् । तथा च यत्रोष्णत्वादिसाधकबहिर्त्वादेराधिकबलत्वज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षता—ग्रिहेण बाधस्यासाङ्गर्भमिति भावः । " तच्च "—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं गमकतौषयिकरूपं च । (द्वयेर्ज्ञातमिति) साध्यभावसाधकबहिर्त्वादेरेव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम् । अन्यथा कारणविरहादेव अनुमित्यनुत्पादनेर्वाहे बाधस्य हेत्वाभासत्वं सिद्धेरित्यर्थः । " गमकताबहिर्भूतम् "—गमकतानैषयिकम् ।

[म] अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलम् ! तदा तः
 साधनवति पक्षे साध्याभावानुमिताननैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभा-
 वग्रहवदिति यदुक्तम्, तदप्यसिद्धम्, तस्य दोषत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा
 हेत्वाभासान्तरतापत्तेः,

[ग] साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वं गमकतानैपयिकमपि साप्रति
 पक्षविषटकं बलम्, विरोधिन्याप्यवत्ताबुद्धौ तद्व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वं
 निश्चययोत्तेजकत्वोपगमादिति—साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वं
 निश्चयवशायां सत्यतिपक्षताविरहेण चापस्यैव दोषत्वम् । चापश्च
 प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वम् । नचोभयत्र प्रामाण्याग्रहदशायां
 यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्य—
 नुत्पादनिर्वाहेण तादृशबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरप्रमाणिक
 मिति वाच्यम् ; तादृशप्रतिबन्धके प्रकृतपरागर्शप्रमात्वग्रहस्थोत्तेज
 कतयोऽभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमितेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वा
 न्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शङ्कते (अथेति) “ अनन्य
 था सिद्धत्वम् ”—प्रमात्तम् । “ ततः ”—साध्याभावबुद्धितः (सा-
 ध्य, भावानुमिताविति) व भक्तविरहेणति शेषः । “ अनैकान्तिकत्व
 मेव ”—व्यभिचारज्ञानमेव । अनुमितिं विरुद्ध्यदिति शेषः ।

इदमापततः, तादृशसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमिते
 र्व्यभिचारज्ञानेनावारणात् ; किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्राप्रामाण्य
 ग्रहोत्पत्त्यैव अनुमित्यभ्युपगमेनोक्तप्रामाण्यात्तेजकतया अनुपगमात्,
 उभयत्र प्रामाण्यग्रहतदग्रहस्थलयोः अप्रामाण्यज्ञानात्कन्दित
 विरोधिन्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं
 निर्युक्तिकमित्येव दूषणम् । (इति यदुक्तमिति) इत्यनेन दृष्टान्तवि-
 धया यत्साध्याभावज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण दूषकत्वमुक्तमित्यर्थः ।
 (हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति) पक्षमिष्टसाध्यभाव[ज्ञान]भावस्य व्य-

[म] अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धिः, बाधन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्वाधः पृथक्; अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिमम्भावनाविरहा द्व्यभिचारसिद्धिः, तस्यां च सत्यां हेतोरसाधकत्वार्थरित्यन्योन्याध्यय इति चेन्न; साध्यसिद्ध्यनुत्पत्तिहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रम्, तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत् सत्यम्, किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका, कलुषतत्वात्; न स्यतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनाति प्रत्युक्तम्; तस्य लघुत्वेऽप्यकलुषत्वात् । अप्रत्यक्षादौ प्रमामात्र प्रति स्यात्तन्त्र्येण बाधा दोषत्वेन कलुष इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न; अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

[ग] मिचाराणात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्रानुपगमेन कलुषेऽनन्तर्भावादिति भावः । (हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायामिति) हेतोस्ताध्यसाधकप्रमाविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थः । (व्यभिचारासिद्धिरिति) तादृशप्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भावः । व्यभिचारादेवासाधकत्वासिद्धिर्ननुपगमे दोषमाह (अन्यथेति) बाधसिद्धिरेव व्यभिचारासिद्धिरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति (नेति) (सैव दोष इति) सा तत्वेनैव लापवात् प्रतिबन्धिका, न तु व्यभिचारज्ञानतया, व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थः । पक्षतिरिक्ते हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधियः प्रतिबन्धकताया अवश्यकत्वादौरेवमकिञ्चित्करम्, साध्याभावप्रमायाः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति (सत्यमिति) साध्याभावप्रमा प्रतिबन्धिकेत्यदि । (अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति) प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्त्वशक्यत्वापर्यन्तज्ञानम्य

[म] उच्यते, पक्षे साध्याभाबनिश्चय साध्याभ वृत्तानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम्, भ्रमत्वेन जातादर्थनिश्चय प्रसङ्गाच्च । तथा उपजीव्यत्वेनाभिरुल्लेखेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये स व्यभिचारो

[दी] (तथा चेत्यादि) “अधिकबलत्वेन”—अधिकबलरूपत्वेन, अपेक्षणीय, “व्यभिचर” व्यभिचार निश्चय,

प्रतिबन्धकत्वाफल्यनादित्यर्थः । तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वायुक्तयुक्त्यनवकाशादेतद्वृत्तित्वेऽपि तस्य हेत्वामासत्त्वं नास्तीति भावः । (पक्षे साध्याभावनिश्चय इति) साध्याभावज्ञाने प्रामाण्यसशयोच्चर तत्र प्रामाण्यानिश्चय विना न साध्याभावनिश्चयः, तत्तद्व्यसामप्रचयनिवृत्तेरिते स प्रमात्वनिश्चयाधीनः, एव प्रमात्वनिश्चय विना अप्रामाण्यसशययोग्यतया कथञ्चिदुत्पन्नोऽपि निश्चयो न निश्चयकार्यकारी, अतः तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः । (ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति) प्रमात्वनिश्चयनिरपेक्षाज्ज्ञानहेतोः प्रामाण्यसशयस्थलेऽर्थनिश्चये तादृशज्ञानाच्च निश्चयकार्यभ्युपगमे । “प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम्”—तदुपायविचारवैयर्थ्यम् । “अर्थनिश्चयप्रसङ्गः” तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । द्वितीयाभ्युपगमे दूषणमिदं (उपजीव्यत्वेनेति) क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः ।

“अधिकबलत्वेने” इत्यत्र बहुव्रीहिप्रम निराकर्तुं दीधितिकृद्वाचछे (अधिकबलरूपत्वेनेति) अनुमितिप्रतिबन्धरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । एतदुभयस्य प्रमात्वनिश्चयापेक्षायामेव हेतुतया तल्लामाय प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूर्यति (अपेक्षणीय इति) निश्चयकार्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः । प्रमानिश्चयस्य स्वरूपसद्व्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे (व्यभिचार इति) “व्यभिचारनिश्चयः” साध्याभावाच्च निश्चयकार्यकारिताप्रयोजक

[म] नान्यथा । उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वज्ञात साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोषः, उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्ननिश्चयो नानुमिते विरोधी, तदा व्याप्तिष्वक्षयमतया हेतुज्ञानविशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानपारभूयसाध्य [दी] (साध्यभावनिश्चयेति) साध्यामवो निश्चीयते येन प्रमाण्यनिश्चयेन तदर्थनेत्यर्थः ।

[ग] रूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः । तच्च रूप निश्चयत्वमिव निश्चितप्रमाण्यकत्वमर्थेति पक्षद्वयसङ्गतिः । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गते साध्याभावनिश्चयपदकरणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति (साध्यभाव इति) व्याधिकरणबहुव्रीहिसहिष्णुतया साध्याभावस्य निश्चयो यस्मादेति न व्याख्यातम् । तदधीनत्वञ्च तन्निर्वाहानिश्चयकार्यकारिताप्रयोजनकरूपवत्त्वम् । एतच्चेष्टानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेनाभिमतम् ।

“ पूर्वं ज्ञात ” मिति च मूलतज्ज्ञानमिदं न विपरीतभूतमित्यर्थकम् । (उपजीव्यत्वादिति) स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे चेत्यादि । एतच्चदानीं दोषत्वहेतुतयोपात्तम् ।

ननु वह्निरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववत्ताज्ञानादेवानुमित्वनुत्पदनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियस्वरूपतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वभासता नोपपद्यत इत्याशयः प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापयात् (यदि चेति) साध्याभाववत्ताबुद्धेरनुमितिसाधरणताद्विशिष्टाप्रतिबन्धकतया तस्या परामर्शेन विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवः, तत्प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि

[म] साधयेदेव, पर्वते धूम इव वह्नि । न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाण
विशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकानि वाच्यम्, रजते नन्द रजनमिति ज्ञाने
पि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य, शब्दे पीतत्वज्ञानेपि शूलत्वस्य चानुमाना
त् । वादित्यावयेन पक्षे साध्याभावात् न नादनुमानोच्छेदः प्रसङ्गाच्च । अथ
पक्षे साध्याभावप्रमेव साध्याभावेहेतुविधया व्याभिचारज्ञानत्वेन दो-
षः, न तु तस्या प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने
भ्रान्तानुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनु-
मितिप्रतिपक्षः । ननु प्रतीव्यत्येऽप्यत्र साध्याभावप्रमेति प्र न
न स्यतो दूषकम्, बलमत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्यात् व्यभि-

[ग] हेतोः कार्योत्पादकत्वाद्येगादित्याशङ्क । निराकरोति (न चे)
त्यादिना । " अगृह्यमाण विशेषा " अगृहीताप्रामाण्या (रजते नन्द
रजनमिति) अप्रामाण्यज्ञान विनैवेत्यादि । (विशेषदर्शनेनेति)
"रामशस्त्रेणेत्यादि । (अनुमानादिति) तथा च विशेषादर्शनीय-
शिष्टत्वेनैव साध्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमिति
मात्र एव प्रमात्वेवान्वितसाध्याभावविधोऽविरोधित्वमिति
भावः । प्रमात्वकाम् साध्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिपक्षकम्, अतो
न पीतत्वादिभ्रमदशायाः मपीतत्वानुमित्यनुपपत्तिः ; तत्प्रतिबन्धकतापि
व्यभिचारज्ञानविधयेन, न स्वातन्त्र्येणेति न तद्विषयस्य बाधहेत्या
भासतेति शङ्कते (अयेति) (तर्हीति) बलुगत्या प्रमाया एव
प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः । म, भूत्साध्याभावज्ञानमनुमेतौ स्यतः
प्रतिबन्धकम्, तथापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमकल्मम्, बहिर-
नुष्ण इत्यादौ बहुबाधौ उष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनु-
मित्युपगम चानिश्चयदशाया व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहात् ;
श स पीत इत्यादौ चापीतत्वानुमिते व्यभिचारपीतत्वेऽपि नानुपपत्तिः ;
साध्याभावज्ञाने अगृहीत, पाठ्यक वस्य व्यभिचारपीतप्रतिबन्धक
ताया निवेद्य वादिहि शङ्कते (नन्विति) (साध्याभावनिश्च
यं कुर्यादिति) अनुमितिप्रतिबन्धकनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकः—

[म] चारज्ञानद्वोगति चेन्न; अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः
साध्यज्ञानानुदयात्, तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । शाब्दादौ तथा
दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयहेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन
साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम् । माधारण्येऽपि ज्ञायमान सत् यदनु-
मितिं प्रतिवध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमेति
निश्चयदक्षाया पक्षेसाध्याभावहेतु ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम्, प्रमात्व-
ज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तदज्ञायां तदभावात् । पक्षधर्म-
तावत्वेन प्रसिद्ध बाधाच सिध्यतीति बाध पृथक्, प्रसिद्धाभाववति

[ग] विशेषणवैशिष्ट्य निर्वाहमदित्यर्थः । साध्याभावज्ञ नासत्त्वेऽपि
तद्विषयप्रमात्वनिश्चयकाले न साध्यज्ञानमित्यनुभवमालब्ध समाधत्ते
(नेति) (तस्यैवेति) तस्यापेक्ष्यत्वं (प्रतिबन्धकत्वादिति) तादृश
ज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानियमोऽग्रे दर्शनीयः । शाब्दादिसंधारण-
बुद्धौ ग्राह्याभासज्ञानप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बाधम्यसा-
धारणहेतुदोषत्वमुपपादयति (हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेनेति)
हेतुवृत्तित्वा विरोधित्वस्यानमितिमात्रनिरूपितत्वेनेत्यर्थः । हेतुनिष्ठ
साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यन्तस्य न दधत्तेत्यभिसंधायाइ (सा-
धारण्येपीति) पक्षे साध्याभावप्रमेति ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे
साध्याभाववत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञान व्यभिचारज्ञानरूपमेवेति दोषन्तरज्ञा-
नात्मक यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धक स एव दोष इति निबन्धात्
साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधारणवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिबन्धक-
त्वेऽपि तद्विषयस्य न हेत्वाभासतेति शङ्कते (न च साध्याभावप्रमेति)
हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकावच्छेदे साध्याभाववत्त्व-
मनवगाद्यापि पक्षनिष्ठविषयताया साध्याभाववद्वृत्तिबाधगाहिन पक्षे
साध्याभावप्रमेति निश्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावनिश्च-
येऽपजीव्यस्य सम्भवान्नोक्तव्यज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समा-
धत्ते (प्रमात्वनेति) पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाध-
स्य पार्थक्यव्यवस्थपयति (पक्षधर्मतावत्त्वेन त्याज्या)

(१०) अत्रेदं सारम्—साध्याभाषणम्

[१] साध्याभाषणमुद्ध मगात्यक्षानस्य प्रतिबन्धकताभिराहृत्य तन्म-
गात्यस्य बोधताया अमे राय दूषणीभूतया दीपितौ यस्मिन्तो बाध
ररूपपण्याह (अत्रेदं गित्वादिना) (साध्याभाषणमिति)

अत्र साध्याभाषणव्यवधानवच्छिन्नं प्राकृतम्, अतो न कपिसंयोगा
भाष्यदृष्टात् प्रतिमसत्त । न च— जनवच्छिन्नतत्त्वान्नगादिने पि
तदभाष्यप्राधान्यादप्यनुसारात्तदभाष्यं सद्रूपभीप्रतिबन्धक
तयाऽन्यच्छिन्नत्वाविरोधितसाध्याभाषणवद्वरगाणि बोधस्य दुर्नासमिति—
पाठ्यम् ; प्रतिबन्धकीभूताभाष्यप्राधान्ये नियमतोभिवरणाद्यै साध्य-
भगवत्तयाऽन्यच्छिन्नत्वान्नगादिनोपपन्नात् । अन्यथाऽप्यनुसारेण
कालीनज्ञानस्याभिरेभिराभ्योक्तज्ञानाभाष्यविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्व-
र्यदेषान्तव्यतया गौरवात् । तदपेक्षयाऽन्यच्छिन्नत्वस्यमादितया तदभाष्ये
स्यापवात् । भूतं, ररूपपण्याहमनुसारेणान्यच्छिन्नत्वान्नगादिनोपपन्ना
नयनादिनोपायवताज्ञानस्य अन्यथाप्यनुसारेणान्यच्छिन्नत्वप्रतिबन्धकत्वा
गिष्टमेव । ऐश्वर्यरूपपण्याहमनुसारेणान्यच्छिन्नत्वान्नगादिनोपपन्ना
तदप्यच्छेदेन सद्रूपज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात्तरवरणं । अन्यथाप्यनुसारेण
ज्ञानोत्प्रेक्षतापक्षेप्यापवात्, अन्यथाप्यनुसारेण ज्ञातयोरपि भाष्य
भाष्योरेकापक्षेदेनैवप्राप्तिश्चापवात् । न च— जनवच्छिन्नत्वान्नगादिनोपपन्ना
पमादित्येनाभाष्यतज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् अथ सत्येयान् तरगा
दकांश्चेति समुक्तस्याय संयोगव्याकवेति सप्तशिरोभिस्तामसम्, सप्त
स्याप्यनुसारेणान्यच्छिन्नत्वान्नगादिनोपपन्नादिति वाच्यम्, राद्यस्यस्य कोटिरस्यसामाना
तरणविषयकतया विरोधभावनियततयैव सप्तशिरोभिस्ताम् । भव
तु या अन्यथाप्यनुसारेणान्यच्छिन्नत्वान्नगादिनोपपन्ना
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् ; तथापि दूषणीभूतयोऽभाष्ये नातिमसत्त ;
[१०] निश्चयव्यवधानमिति प्रतिबन्धकतां तावन् अन्यथाप्यनुसारेणान्यच्छिन्नत्वान्नगादिनोपपन्ना

[ग सधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्याप्यवृत्तिसाध्यवस्थ
ले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाध । तद्विषयकत्वञ्च प्राति-
बन्धवज्ञाने नियमेव । साध्याभावधार्मिकान्माप्यवृत्तित्वभ्रमासमान
कालाननिश्चयवृत्तित्ववैशिष्ट्य सामान्यलक्षणप्रविष्टविषयताया निवेश्य
शुद्धविशेषणतय । साध्याभाववत्त्वस्यैव बाधत्वमुपपदनीयम् । गुणे स-
योगानायोऽन्वयवृत्तिरिति भ्रमसमानकालानन्त्यैव सयोगाभाववद्गुण
निश्चयस्य विरोधिताशून्यत्वेन तादृशविशेषणविशेषितविशिष्टविषय
ताया नानतिरिक्तवृत्तित्वहानिरिति सयोगाभाववद्गुणसाधारणत्वमभ्या-
हतमेवेति केचित् ।

अनवच्छिन्नसाध्याभाववद्देशकालरूपपक्षनावच्छेदकावच्छेदेन सा-
ध्याभाववत्त्व तदवच्छेदेन साध्यसाधने बाध । एव पक्षतावच्छेदकधर्मे
अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमान यत्रोद्देश्य तत्र पक्षतावच्छेदक
सामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम्, यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्य
मत्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वं
बाध इति विशयो बाध्य ।

पक्षे साध्यस्य यदृशसम्बन्धोनुमितिविषय तत्सम्बन्धपर्याप्तप्रति-
योगितावच्छेदकताकोभाधो विवक्षणीय । अत्र च यत्र सयोगादिना
साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र सयुक्तसयोगादिसम्बन्धावच्छिन्न भावग्या
विरहितया बाधान त्वनत्वान्यर्थासिनिवेश । अत्र सयुक्तसयोगा
दिरूपपरम्परासम्बन्धोनुमितिविषय तत्र शुद्धसयोगिसम्बन्धावच्छि-
न्नभावो न बाध, पक्षविषयतानिष्पितमयोगादिविषयताया साक्षात्सा-
ध्यपितृत्वनिर्मुक्ततय पक्षे सयोगादे सध्यमन्वयताविरहात् ।
धर्मतावच्छेदकस्यापक्षताविक्षिप्तयोगादिता साक्षात्सम्बन्धेनानुमा-
ने च तादृशभावो बाधण्य । उक्ता रीतिरप्येवमुक्तया ।

[दी] साध्यवदन्तोना पक्षः, पक्षावृत्ति साध्यम्, पक्षे साध्याभावः,

[ग] (साध्यवदन्यो वेति) तद्वत्तुष्टौ तदत्यन्ताभावस्येव तद्वद्देदस्यापि भियो विरोधित्वादिति भावः । एवञ्च वृत्तमनि—यामकसम्बन्धेन, नुगिति-बोकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतिभोगितावच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्देदस्यैव बाधत्व बोध्यम् । वाकार साध्याभाव साध्यवद्देदयोः पृथक्पृथक्पक्षे भिन्नपणता, न तु मिश्रितयोरिति लाभाय । “ पक्ष ” पक्षतावच्छेदकविशिष्ट । (पक्षावृत्तिसाध्यमिति) पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभित्यर्थः ।

यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्वाधिकरणत्वमेव संसर्गतया भासते, न तु साध्यं पक्षवृत्तित्वम्, तथा सति पक्षे साध्यस्यैव साध्येपि पक्षस्य प्रकारतावत्तेरिति तादृशानुमितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ज्ञानस्य प्राज्ञाभावज्ञानविधया न विरोधत्वम्, तथापि पक्ष साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ज्ञानस्य समशील्योरेकस्य यत्प्रतिबध्यत्वमपरम्यापि तत्प्रतिबध्यत्वमनुभवसिद्धमित्य श्येनैतदुक्तिः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन नुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्त्या बाधता बोध्या । एतच्च प्रार्चनमतानुसारेण ।

बन्तुतस्तु—तदीयतत्ससर्गावग हिबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावबुद्धे प्रतिबन्धकत्वमिति संसर्गविधया यद्भासते तत्ससर्गस्य विशिष्टबुद्धयविषयतयाऽऽधाराधेयम वसंसर्गकबुद्धौ अ ध राधेयम व भ व ज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाजिकत्वं त्वज्ञवृत्तिबाधभावघटितस्य न दोषता । अत एव मे ययामतमित्यभिधाग्यने । एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्यासिद्धिविशेषात्मकरस्यापि बाधरूपता बोध्या, दक्ष्यमणलक्षणक्रान्तत्वात् ।

विशेष्यविशेषणभावयोर्वैधर्त्येपि प्रतिबन्धकत्वमश्वतमित्याशयनाह (पक्षे साध्याभाव इति) आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा

[दी] पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकम्, साध्यादे. पक्षा
वृत्तित्वादिकम्. साध्यवत्सागान्यादे पक्षान्यत्वादिनम्, विशिष्टसाध्ये
पक्षादोर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं यथाभूतं पक्षे साध्यवत्त ज्ञानस्य साक्षा-
द्विरोधि प्रत्येकमेव बाध । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोष

[ग] विशिष्टसाध्याभाव इत्यर्थ । तादृशसाध्यवद्भेदोऽपि बोध्यः । (पक्षनिष्ठ
साध्याभाववत्त्वा देकमिति) साध्याभावाधिकरणत्व साध्यवद्भेदाधि-
करणत्व चेत्यर्थे । अधिकरणतावृद्ध्या पूर्वस्माद्भेदो बोध्यः । एत-
दपि प्राचीनमतेन । “ साध्यादे ” रित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिमह ।
“ पक्षावृत्तित्वादिक ” मित्यादिना अवृत्तित्वपरिमह । आदिपदाभ्यां
साध्यतावच्छेदकस्य पक्षनिष्ठ स्यात्ताभावप्रतिषेधितावच्छेदकत्वादि
परिमहो वा । एतदपि सर्वं प्राचीनमतेन । भेदप्रतिषेधित्वभेदानु-
योगित्वयोः समशीलतया एकतरज्ज्ञान यत्र विरोध अपरज्ञानमपि तत्र
तथेत्याशयेन ह (साध्यवदिति) साध्यसम्बन्धपक्षानुयोगितावत्त्वादि
विशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः । आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
साध्यवत्समान्यनिष्ठभेदप्रतिषेधित्वपरिमह । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे
विशिष्टस्य व्यवेशिष्टधर्महत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदक-
त्वस्यानर्थेनाह विशिष्टपक्षता यमहाविरोधित्व दिविज्ञेयणस्य र्थस्य
गिति सूचयितुमाह (विशिष्टेति) आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादि
परिमह । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाव-
वत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता ग्राह्याभाववृद्धे प्रमत्त्वग्रहस्य प्रति-
बन्धकत्वमन्यत्र क्लृप्तमिति “ शब्दादौ तथा दर्शना ” दि त्यनेनाभिहित,
अत उक्तनाथज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह (तन्निश्चय इति)
(विरोधिनिश्चयत्वेनेति) धर्माणि ग्राह्याभाव विषयक-
त्वेनेत्यर्थः । तथाप्ये मति विरोधिताया सर्वानुभवाभिद्वयत्वादेति भावः ।

[दी] विशेष घजन्मज्ञानमात्र एव विरोधि । अत एवानन्वयनिश्चय-
विरहो योग्यतेत्याचार्या ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यमहविरोदघनुनायकत्वे
प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यमहाविरोधित्वे च प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशि-
ष्ट्यमहाविरोधत्वम् ।

[ग] (मात्र एवेति) मात्रपद कृतकार्यकम् । आद्याभ, वनिक्षयस्य शाब्दबोधवि-
रोधित्वे आचार्यसमस्तिमाह (अत एवेति) मणिकृता एकपदार्थसमर्पणं
अपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वज्ञानस्य शाब्दार्थवि-
रोधित्वमित्याशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वाभावरूपयोग्यताया ज्ञानो-
पयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

(प्रकृतपक्षेति) सत्प्रतिपक्षवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । पक्षप्रसि-
द्धिसाध्याप्रसिद्धयोर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय विशेषम् ।

यथापि साध्याभाववैशिष्ट्यपक्षादिरूपबाधे विरोध्युन्नायकसाध्या-
भाषव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वम्, विशिष्टपक्षादिमहविरोधिपक्षतावच्छे-
दकाभाषविशिष्टपक्षाद्यन्यत्व आप्रसिद्धम्, तथापि माहृषविशिष्टनिरु-
पितविषयेताविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षमह-
त्वस्य विशिष्टसाध्यमहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यमहत्वान्यूनवृत्ति प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे-
दिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेष पूर्वोक्तदिशावसेयम् ।

अथात्र लक्षणे बहिमान् हृदो बहिमानित्यादौ बह्वचभाववद्भद्रादि-
रूपबाधेऽन्यासि, तद्विपकत्वावच्छेदप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य-
ताया विशिष्टपक्षमहत्वव्यपकत्वात्, न च-पक्षतावच्छेदकादिमेदेन
बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदक तत्र विशिष्ट-
पक्षमहाविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रवासिद्ध्यात्मकनाशासमह इति

[ग] वाच्यम् ; बहिमान् कञ्चनमग्रहदो यद्विमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाव
विशिष्टहृदादिरूपाश्रयासिद्ध्याद वतिव्याप्तिवारणाय तादृशपक्षक
बाधलक्षणे अविरतिव्यवस्थावश्य निवेशनीयतया तत्रत्याश्रयसि
द्ध्यादिरूपबाधेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न,— आश्रयासिद्ध्या
त्मकस्य तस्य लक्ष्यत्वात् । लक्ष्यत्वे तद्देश्यतावच्छेदकताविधेयताव
च्छेदकनातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवशिष्टबोधीयविषयतान्त
पातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक—

विषयिताकृत्यस्याविरोधित्वान्तसहितविरोधित्वान्तेन विवक्षणीयत्वात् ।
काञ्चनमग्रहदो यद्विमानित्यादौ आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबध्य
तावच्छेदकता नोक्तोद्देश्यतावच्छेदकताभिन्ना विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य
बोधीयविषयतान्तपातिनी प्रकारतोति तदव्युदास । उक्तपक्षाप्रसिद्धे
रूपबाधबुद्धेश्च तादृशप्रकारताभिन्ना या विधेयमुद्रबोक्ताविशिष्टवैशि
ष्ट्यविषयतान्तपातिनी साध्यप्रकरता तस्या अपि हृदत्वावच्छिन्न
विशेष्यतानिरूपितबहुवचनप्रकारतात्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्
न तादृशबाधासमूह । प्रकरतायामुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालि
ज्ञानवृत्तित्वमुपेक्ष्य तद्विशेष्यतान्तपातित्वनिवेशाच्च न काञ्चन
मग्रहदो बहिमान् हृदश्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया
प्रकारता तस्या हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वादि
प्रकारतात्वे नाश्रयसिद्ध्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गः ।

ननु—तथापि पर्वतो बहिष्प्याप्याभाववद्बहुभावोभयवानित्यादौ
बहिष्प्याप्यवर्तमानत्वाधेऽव्याप्ति, तस्य बहिर्मत्पर्वतरूपविरोधु-
न्नायकरतादिति चेन्न,— विरोधित्वान्तघटकप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया
विरोधुन्नायकत्वानवच्छेदकत्वमनिवेश्य प्रतिबन्धकताया स्वनिरूपित
प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधितावच्छेदक—
विषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषय—
यित्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च बहिष्प्याप्याभाव
वृत्तान्तत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता मप्येतेनोपा—

[दी] पक्षादे. साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वादिकमपि बाध एव ।
साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्पन्तु न बाध, तज्ज्ञानस्य पक्षादौ
साध्यभावादेरनवगाहित्वे विरोधविषयत्वाभावात् ;

[ग] दायोक्तबाधे लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि—तादृशप्रतिबन्धक
तानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदक न बह्व्यभाववत्पक्षज्ञानत्वम्,
किन्तु बह्व्यव्याप्याभाववत्पक्षज्ञानत्वमेव, अन तादृशनिश्चय
प्रतिबन्धकताया बह्व्यभाववत्पक्षज्ञानविरोधिवह्निमत्पक्षतोत्रायकताव
च्छेदकबह्व्यव्याप्यवत्पक्षविषयित्वावच्छिन्नत्वेवि बह्व्यव्याप्याभाववत्प-
क्षज्ञानविरोधिबह्व्यव्याप्यवत्पक्षतोत्रायकतावच्छेदकबह्व्यव्याप्यव्या —
प्यवत्पक्षविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमक्षतमेव । तथा च उद्देश्यताव
च्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यबोधीय—
विषयतान्त पातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता सती स्वनि-
रूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति—
बन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन—
कतावच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकस्व
निरूपितविषयिताकत्वमिति निष्कर्ष ।

ननु—पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिबिरोधि
तया साध्याभावभावत्वेन साध्याद्यनवगाहिन तस्य साध्याभावव्याप्य
नवगाहित्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषयेतिव्याप्ति-
रित्याशङ्का इष्टापत्त्या परिहरति (पक्षादेरिति) मूलोक्तसिद्धान्त
दृश्यति (साध्याभाववदिति) (पक्षादाविति) पक्षतावच्छेदकाद्यव-
च्छिन्न इत्यर्थ । (अनवगाहित्व इति) तत्र समनवगाह्यापि अमभिल
त्वस्व तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति भाव । ननु—
साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदमित्याकारकस्य विरोधि
विषयकप्रमात्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवादतया तद्विषयस्व

[दी] अवगाहित्वे तु तद्विषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् ; प्रमात्व
निश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकरुपनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य
हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः , संशयसाधारणज्ञान

[ग] साध्याभाववत्पक्षपादितप्रमात्वस्य हेत्वाभासता विप्रत्ययैवेत्यत आह
(अवगाहित्वेति) (तद्विषयकत्वेनैवेति) पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
पक्षे साध्याभावावगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके
प्रमात्वपक्षकेतरांश्च विषयतानिबेशम्बच्छेदः , तन्निवेशे गौरवात् ,
तद्विषयकज्ञानस्यापि विरोधिताप्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन
प्रतिबन्धकतया तदसंग्रहाच्चेति भावः । साध्याभाववत्पक्षपादितप्रमात्व
विषयकत्वे अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेपि मेमत्ववि-
शिष्टमभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरपक्षपादितत्वेन न दोषतासम्भव
इति बोध्यम् । ननु—विरोध्याविषयकस्यापि धर्मिणि प्राध्याभावप्रमा
विषयकज्ञानस्य शाब्दादौ विरोधितादर्शनात् अनुमितावपि तत्प्रति
बन्धकत्वमव्याहतमेव, तदुक्तं मूलकृता “शब्दान्नौ तथा दर्शना”दिति,
अत आह (प्रमात्वनिश्चयस्येति) (प्रतिबन्धकत्वाकरुपनादिति)
शाब्दबोधादावपि तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्ध्यादिति
भावः । ननु—साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तत्रापामाण्यग्रहेनुमित्युत्पत्ते-
रनुमितौ साध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकम् , अपि तु तत्प्रमात्वग्रह एवेत्यत
आह (सर्वत्रेति) “भ्रमत्वाग्रहः”—संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वाव-
च्छिन्नाभावः । प्रयोजक इत्यन्वयः । प्रयोजकत्वश्चावच्छेदकत्वम् । अत्र
हेतुत्वोपादानं दृष्टान्तरत्वेन । अत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयस्त्ववि-
शेषोपादानव्यवच्छेदं स्पष्टयति (संशयसाधारणेति) ननु साध्या-
भावनिश्चयस्य तद्वैतक्यग्रहप्रहाभावविशिष्टस्य विरोधित्वापेक्षया
साध्याभावज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशङ्कां

[दी] मास्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चय प्रयोजक । अन्यथाकाक्षावृत्ति साध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीना प्रम त्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानार्थाना च प्रमात्वज्ञान प्रयोजक भवेत् । शङ्कादा शुक्लत्वामावग्रहे च शुक्लवाद्यनुमितेर्न विना तदप्रामाण्यग्रहम् । न हि स्वरूपसत्यपि बाध निश्चये न वदमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

[ग] निराकर्तुं प्रतिबन्दीमाह (अन्ययेति) (प्रयोजकम्भवेदिति) यथेययोग कार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे चेति पूर्णायम् । तथा च यथाकाक्षाज्ञानाद्यसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दबोधाद्यत्यादिरित्यगृहीत प्रामाण्यकस्येता काक्षादिज्ञानस्य करणत्वादिकम्, तथा साध्यभावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इति अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति भाव । ननु शङ्कादाश्वेत्या भावदिग्रहे अप्रमात्वज्ञानं विनापि श्वेत्याद्यनुमितेर्न साध्याभाव ज्ञानस्य साध्यग्रहविरोधितेत्यत आह (शङ्कादाविति) (विना तदप्रामाण्यग्रहमिति) फलानुरोधेन तत्र भ्रमत्वज्ञानस्यैव कल्पनादिति भाव । प्रमात्वेनानिश्चीयमानापि अप्रमात्वेनागृह्यमाणा साध्याभा-वधी शाब्दबोधादिधीप्रतिबन्धिकेति भवतामप्यनुमतम्, विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्याम वञ्चनपरिभावकताया भवदभिमतत्वात्, तथाच शाब्दबोधो दो तत्प्रतिबन्धकताभौव्ये अनुमिति साधारणानुगतत्वरूपस्यैव तत्प्रतिबद्धगतावच्छेदकत्वात्तत्र विपरीत ज्ञाने भ्रमत्वज्ञानकल्पनया अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दबोधादिसाधारण विपरीतज्ञानप्राप्तेनध्यतावच्छेदकगमनु — — — मित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतयानुमितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वबुद्धे प्रतिबन्धरुत्तान्तरस्य कल्पनायतया गौरवत्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञान प्रत्येक्यतावच्छेदकत्वे आश्रयासिद्धिज्ञानकाले अनुमित्यापत्ते , पक्षनावच्छेदकादिव्याप्यवत्ताज्ञान यानुमित्यजनकतया तत्रै— परीतज्ञानदशाया तच्छाब्दबुद्धय वेतिव सदच्छिन्नपक्षादि- निषयक्रानुमिते भवतोप्यानेष्टत्वाविस्थाह (न हीति)

[दी] अथ लापवेन सशयसाधारण समृद्धत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्यो

[ग] अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयामनो न हेतु, योग्यताज्ञानहेतुतयैवो-
पपत्ते, एवञ्चानुमतत्वापि न तस्य हेतुता, शब्दानुमितिसाधारण
परोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेषणवत्त्व—
रूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तादृशकारणविरहेणैव
बाधितार्थानुमिरणमुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधितया
हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमित्याशङ्कते (अथेति) (लाववेनेति)

तदभावप्रक्षमावरोधेक्षया तद्वत्ताज्ञानतरूपजनकतावच्छेदक
लापवेन, तद्वच्छेद दभावव्याप्यदिनिश्चय भानानामपि हेतुत्व कल्प
नया लापयेन चेत्यर्थः । वाक्यार्थश्च पक्षे साध्यस्य च निश्चयः
शाब्दानुमित्यो पूर्व नियमतो न सम्भवतीत्यन उक्त “ सशय साधा-
रण ” मिति । एवकारेण विपरीत निश्चय भङ्गवच्छेद । प्रत्यक्ष
स्थले अलङ्किकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिर्ध प्रतिबन्धत वच्छेदक
मिति भव । न च—प्रत्यक्षस्थले अलङ्किकज्ञानत्वस्य विपरीत
ज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकतयैवापपत्ते समृद्धत्वज्ञानहेतुतांतर
कल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम्, इच्छया उत्तेजकत्वं प्रत्य-
क्षस्थले न तु परोक्षस्थले इति पृथक्प्रतिबन्धकताया भवतो व्याव-
श्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबोधेतिहेतुत भवे शाब्दादि
सामग्र्या प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकताया योग्यताज्ञानापेक्षया गुरो
र्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादभावस्य च निवेशनीय
तया गौरवाच्च । न च—शाब्दबोधे बाधो बाधादिधियोऽविरोधित्वे
तद्वत्तासशयद्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतदगाननिश्चये तदनन्तर शाब्द
बोधाद्यापत्तिरिति वाच्यम्, यत्र निषये सशयद्वितीयक्षणे कथञ्चि
द्विपरीतनिश्चय शाब्दादिजनकारणान्तरसमवधान च तत्रापत्ति
धारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया व्यावश्यकत्वेपि निषयविशेषे
लापवेन योग्यताज्ञानहेतुताया निष्प्रत्यक्षहेतुत्व शयत् । नन्वेव च ध

[ग] विशेषे ससृष्टत्वज्ञानहेतुतामनभ्युपगम्य बाधवुद्धे साक्षाद्विरोधित्वं
 फल्यनामा अयुक्तत्वमित्याशयेनैतादृशानुमितिविलयभ्योक्तत्वात् ।
 न च साध्यविशेष्यकानुमितेरनभ्युपगमे पृथिन्या जलादिभेदसाध्य
 कानुमानभ्य पक्षेकत्रये साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेपि एकयक्तिपक्षक
 रदितरभेदद्विसाध्यकानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमितिस्योक्तार
 आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम्, तादृ
 शानुमित्यनभ्युपगमेपि साध्याविषयकव्यतिरेकव्याप्यवगाहिपरामर्शात्
 विशेषदर्शनरूपात् तादृशलौकिकप्रत्यक्षमैव प्रथमं स्वीकर्णयितया
 तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानावतदनन्तरक्षणे साध्यवि—
 शेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यत्, विशिष्टसाध्याप्रसिद्धावपि जभाव
 त्वादिसामान्यलक्षणवा तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य पूर्वं सम्भवेन सा-
 ध्योपनयकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षसम्भवाच्च ।

इदं तु बोध्यम्—उक्तरित्वा साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि
 निर्वाहे तादृशानुमितिसामग्र्यन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन तद-
 नभ्युपगम उचितः किं तत्र ससृष्टत्वज्ञान हेतुत्वोपरोधेन न च
 साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेष्यकानुमि—
 त्यनुरोधेन क्लृप्तहेतुताकाद्व्यतिरेकपरामर्शादेव कारणतानिर्वाहे
 कारणत्वधिक्यविरहान्न गौरवमिति वाच्यम्, तदनभ्युपगमे तत्र
 साध्यप्रसिद्धे प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । एव—भेदा
 दिधर्मिकतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यससर्गसन्देहः—
 ससृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहः, विशेषण
 तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्य
 प्रकारकानुमित्यसम्भवात् ।

एतेन ससृष्टत्वजनस्यानुमितिहेतुतामते महानर्सायेतरबद्धचभा-
 ववाम् पर्वत इत्येतादृशेतरबाधवलात् शुद्धबह्वित्वादिना व्यापकता

[दी] चेन्न, सशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिद्धाध्याये विना अनुमि-
त्यनुत्पदप्रसङ्गात्, सन्नि विशेषदर्शने सशयायोगादिते ।

[ग] महात् महानसीयवद्दिमान् पर्वत इत्याकारिकाया विशेष्ये विशेषणमिति
रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपात्ति, तत्र महानसीयत्वविशिष्टवद्दिग्वादे
भागासिद्ध्या तत्सर्गज्ञानासम्भवात् । न च बहो महानसीयत्वस्य पर्वते च
बहो सशयात्मकसर्गज्ञानादनुमितिर्भविष्यतीति वाच्यम्, तथा सति विशिष्ट
विशेषणकानुमितौ विशिष्टसर्गज्ञानस्याहेतुत्वे महानसीयवद्दिर्नासीति बाध
अहदशया विशिष्टवद्दिग्वादि विशेषणकानुमितिवारणाय बाधग्रहस्य साक्षात्प्रति-
बन्धकत्वस्वीकारापत्तिरिति परास्तम्, महानसीयवद्दिमान् पर्वत इति वाक्या-
द्विशेष्य विशेषणमिति रीत्या जायमान शब्दबोधो यथानान्तरबाधार्थभक्त
महानसीयवद्दिग्वादे बोध विनापि बह्व्यशे महानसीयत्वसशयात्मकात्पर्वते महा-
नसीयत्वविशेष्यतापन्नवद्दिक्कोटिकसशयरूपयोग्यताज्ञानानिर्वहति, तथा तादृश
सशयादेवोक्तस्थले महानसीयवद्दिमान् पर्वत इत्याकारिकानुमितिर्निर्वाहात् ।
महानसीयत्वविशिष्टवद्दिग्वादिर्नियं विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
निश्चयरूपकारणाभावात् महानसीयवद्दिग्वादेवभावमानासम्भवेन नोक्तस्थले सशय
सम्भवतीति चेत् एवमुक्त्योऽग शब्दबोधस्थलेपि तुल्य स्यात् ।

(सद्रायेति) साध्यसशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पाद तत्र द्वितीय-
क्षणे विनश्यदवस्थसशयादनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात् । (सशयासत्त्वसमय इति)
सिद्धयत्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानुमिस्ता तत्र सिद्धयात्मकसमृद्धत्वनिश्चया
दनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात् । (सिद्धिसिद्धाध्याये विनेति) सिद्धिरूपसमृद्ध-
त्वज्ञानसिद्धाध्यायविरहसहकृतप्रतिबन्धकामात तदुपगमनिर्वाहयसिद्धाध-
्यायेपादानम् । परमर्शानन्तरोत्पन्नसशयदेवतरेतन्मते अनुमितिर्भविष्यतीति
सञ्ज्ञातिराकरोति (सतीति)

[दी] एतेन नायव त् प्रमात्वेन निर्णयिमान बाधज्ञान विरोधाति परान्तम् । विपरीतमव लाघवम् । स्फुटतर च तद्भावसाध्यके । तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारक गोत्वामावादिप्रकारक ज्ञान बाधनिश्चय । तथा च गोत्वादि मद्भिरोप्यकगोत्वाधम वप्रकारकत्वज्ञानाभाधो भ्रमत्प्रमहविरह । बाधग्रहश्च

[ग] ननु भ्रमत्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयनिशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तम्, तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वाग्रहापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्य लघुत्वात् ; अस्मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्मते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात्, अभावाशे प्रमत्वेन निश्चीयमानवधसशपोपि बाधनिश्चयकार्यकारी. एवञ्च बाधग्रहासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेपि अनुभूयमानानुमिते रयुग्मयते, बाधभीप्रमात्वम्य हेत्वाभासता चापि, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्, यदि बाधज्ञानाविशिष्टतत्प्रमात्वग्रहे अनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमत्वविषयस्त्वसत्त्वेन अतिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तद। पक्षनेष्टसाध्याभावविषयकत्वम्यपि अप्रमाप्यज्ञानास्कन्धितज्ञानसाधारण्येन प्रतिबन्धकतातिप्रसक्ततया दोषत्वासम्भवात्, तत्प्रमाम्नु प्रमितसाध्याभाववत्पक्षदेरेवेति शङ्काक्षिराकरोति (एतेनेत्यदिना) “एतेन”-प्रमात्वेनाज्ञायमानेपि बाधग्रहे शब्दभानसादिज्ञानानुत्पादनुभवेन । उक्तञ्च वचनमि नान्तीत्यह (विपरीतमेवेति) तदभावनिश्चयत्वघटकतदप्रकारत्वापेक्षया प्रमत्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वात्स्यातिगुरुतया अस्त्वज्ञानमवस्थावच्छेदकतामते अभावद्वयनिवेशाधिव्यस्या किञ्चेत्करत्वदिते भाव । नावसाध्यकस्थले बाधग्रहप्रमत्वघटकसाध्याभावाभावम्य साध्यत्वकस्य तद्रूप्येणैव निवेशाच्चादृशस्य अमत्वस्य साध्याभाववते साध्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमत्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटतरलाघवमित्याह (स्फुटतरचेति) (गोत्वाद्यप्रकारकमिति) एतेन वक्ष्यमाणप्रमत्वज्ञानीयनिश्चयत्वा

[दी] पक्षे गोत्वाद्यप्रकारक ज्ञानम् । तस्य च गोत्वादिसद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकज्ञानप्रमात्वनिश्चय इति । उक्तप्राय च तत्तत्कार्यं प्राप्ते प्रतिबन्धकानां कारणानां च

[ग] पक्षे वाधप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषोपि दर्शितः । न च प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावाच्छब्दाप्रकारकत्वनिवेश्यम्, तथा च गोत्वानुबधान् गोत्वाभावानुबधान् वेतिसञ्चयस्य धर्मिणि गोत्वानुबधान् नैव गोत्वप्रकारकस्याव्यावृत्तिरिति वाच्यम् ; तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्यापि नियमतो भानोपगमात् । तेन रूपेण तदुपस्थितितत्त्वे तेन रूपेण तद्वत्त्वभाने वाधकाभावः । “गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारक” मित्यादिपदात् गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वत्वरूपप्रमात्वाभावपरिग्रहः । अमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकेटिकसंशयान्मुपगन्तुमतावकम्बनेन । ननु—भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वतद्वत्तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावयोः समशरीरत्वाच्चिनिगमनाविरहेण द्वयोरेवाम्रहो निवेशनीयौ, तदपेक्षया च अमत्वाभावरूपप्रमाण्यतो लघुशरीरतद्वत्तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यादच्छेदकत्वे लाघवम् ; न बह्वयकेटिकसंशयान्मुपगमात् तन्निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावप्रकारकत्वमेव निवेश्यते, न तु अमत्वाप्रकारकत्वमिति न तदुक्तनिवेशननिषेधनगौरवमिति शङ्काया प्रतिबन्दीमाह (उक्तप्राय चेति) “उक्तप्राय” उक्तकृतम् । पूर्वभाषाज्ञानहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादिभिर्यकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वे आयादिते, न तु प्रमात्वनिश्चयविशिष्टानां तेषामिनि प्रायपदम् । “प्रतिबन्धकानां” प्रतिहेतुपरामर्शादीनाम् । “कारणानां” आकाशा

[दो] प्रमात्वेन निश्चयिमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकाञ्चित्कर , तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यम् ; विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] न नपरामर्शादीनम् । (तथात्वापत्तिरिति) तथायोग कार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वोपेक्षयाऽनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहणाय कार्यग्रहविरोधित्वदाबोधिततया स एव न स्यात् , प्रतिबन्धकविशेषणपरम्पराया अनवस्थितिरिति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चये यदे नोपेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृते धीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि तदघटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषण, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येव क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम् ; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणा गृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशः तु तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशाया कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयदीना अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नाना प्रतिबन्धकशान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तद्वशाप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वावश्या प्रामाण्यग्रहणवस्य विशेषणत्वोपगमात् । तदेष्टव्यनिवेशकत्व प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनयोपपादनात् । दूर्य्ये धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादि निश्चयानन्तरं कदाचित्प्रतिबन्धदर्शने सति भावं स्थाणुरित्यदिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विप्रपादर्शनविशिष्टम्येव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणान्न वादेव नुमित्यनुत्पत्त्याबाधत्यनदेत्याभावेति शङ्का । नान्यत्तन्निमित्तं हि तन्नाशानन्तरमेवेति

[दी] परैरपि क्षणित्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव
तथात्वोपगमाच्च । न हि शाब्दादिबोधोपि विशेषदर्शनविशिष्टेन
सावरोधो, गौरवात्, मान्यभावाच्च । न वा चाक्षुषाह प्रश्ने

[ग] विपरीतनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्त्वे-
त्यर्थः । क्षणमत्रस्य तिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभवविराध
विरहात् । दूरत्वं दिदोषजन्यभ्रमस्य विशेषदर्शनोत्पत्तिफले तदनन्तर चास-
म्भवेन दोषविशेषाधीनशुक्लत्वाद्यभावभ्रमस्थलवज्रात् विशेषदर्शनाधीनभ्रमत्व
ग्रहकल्पनापेक्षा, तत्करूपेणैपि क्षणविलम्बस्यावश्यकतया क्षणविलम्बे सति
पूर्वभ्रमनाशस्मावश्यकतया तत् प्रयोपपत्तेरिति नात्र भ्रमत्वग्रह स्वीकृतः ।
ये पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेपि विशेषदर्शनबलात्प्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्ष-
ज्ञानप्रतिबन्धकतया विशेषदर्शनवैशिष्ट्यनिवेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चय
सत्त्वे सति विशेषदर्शने शाब्दादिबोधानुपगमादिति बाध यानुमितिभिरा धेत्वं
प्रवृत्तमित्याह (परोरिति) "प्रत्यक्षविशेष एव" तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव ।
'विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव' तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजः प्रविपरीतनिश्चय-
स्यैव । "तथात्वोपगमत्" विशेषदर्शनवैशिष्ट्येन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् ।
विशेषोपादानप्रयोजनमाह (न वेति) दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तद-
निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्प्रत्यक्षेण समानेन्द्रियजन्यप्रत्य-
क्षानुपपत्त्या विशेषदर्शनमपुनस्कृत्येव तस्य विरोधित्वमिति दोषविशेषाजः प्रत्य-
क्षविशेषपदार्थेन्तर्भावितम् । उक्तम्वलेप्ययं स्थाणुसिद्धिः अगोत्पत्तिकाले अयं न
स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाय विशेषदर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यक
करेण तद्विशिष्टविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमकलमेति शोध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तर तनिवर्तक विशेषदर्शनं, तत्र विशेष
दर्शनस्योत्पन्नविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पादावरोधतया च
प्रत्यक्षनिश्चयोपगमादित्येव यत्र शङ्कन्वादिदर्शनं ले दोषविशेषजन्य

[दी] प्रमात्वेन निश्चयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकाञ्चित्करः, तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यम्; विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] न परामर्शादीनम् । (तथात्वापत्तिरिति) यथायोग्यकार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वोपेक्षयाऽनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहणस्याः कार्यग्रहविरोधित्वदाबोध्यतया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकविशेषणपरम्पराया अनवस्थितिरिति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि तदघटकप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषण, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येवं क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशत् । तत्र प्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयदीनां अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकरान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वावशात् प्रामाण्यग्रहणस्य विशेषणत्वोपगमात् । तद्विशिष्टानिवेशकरत्वं प्रतिबन्धकत्वान्तकल्पनयोपपादनात् । दूरत्वे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादि निश्चयानन्तरं च द्विरूपविशेषदर्शने सति नात्र स्थाणुरित्यदिप्रत्यक्षोदयत्वा विशयादर्शनाविष्टन्येव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणभावादेव नुमित्यनुत्तरत्वाबाधहेत्वाभावादेति शङ्का निरम्यते (नचेत्यदिना विशेषदर्शनेन तदज्ञानान्तरमे

[दं] इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयकत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् । पूर्णे च कारणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारजागादेरनिश्चिकरत्वात् । उक्तञ्च “साध्यादे

[गं] तयोरित्यादि । (इति ग्रहस्येति) इत्याह एकस्यैव सप्रत्यवापग्रहस्येत्यर्थः । (परस्परोपरागानवगाहिन इति) हेतौ साध्याभावविशिष्टधर्मवृत्तित्वस्य साध्याभावाविशिष्टे धर्मिणे हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः । एतच्च व्यभिचाराविषयकत्वे हेतुगर्भे विशेषणम् । विशिष्टव्यभिचाराभावे च सण्डशस्तद्वष्टकजागादर्थानवगाहिनान्न ज्ञानस्यैव विशेष्यविषयकविशकलितसमूहालम्बनस्याप्यनुमित्यावरोधे साध्या बाध एवानुमिति विरोधीति भावः । ननु तत्र विराष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत्राह (एकमेति) (एकनिश्चयागोचरत्वादिति) तदुभयमने निश्चयतन्त्रस्यैव निर्वाहत्, तदनिर्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवा अनुमित्यनुत्पादादिनि बाधः ।

ननु विशिष्टव्यभिचाराभाववृत्तित्वदेरिव तद्वर्धिति साध्याभाववत्त्वादिना सहित तद्वर्धितो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः, विशकलिततदुभयज्ञानादपि अनुमितिप्रतिबन्ध आनुभाविकत्वादित्युक्तमर्थे अपि व्यभिचारनिष्पन्न एवानुमित्यनुत्पाद इत्याह (एते चेति) तृतीयलक्षणपरमर्शसमवधाने सति परमर्शविषयकतयैवानुमितिविरोधिनो व्यभिचारस्वरूपसिद्धादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादानिर्वाहत्वादित्यर्थः । तथा च तृतीयलक्षणपरमर्शसमवधाने सति पक्षे साध्याभावादे तादृशबाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्याभासतेति भावः । यद्वशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानं न नियतं, तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानात्तद्वर्धितपि बाधमप्यस्य निष्पन्नमेवेत्याह (उक्तमेति)

[दी] पक्षाववृत्तत्वादिकमापि ग्राह्यं, न च तद्ग्रहेणे व्यभिचारबुद्धिरावाश्येकी, यत्तु अनिश्चितप्रामाण्यस्य न नस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यम्, अतिप्रसङ्गश्च, तथा च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेपेक्षणीयमस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः, प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदर्धीन व्यामचारज्ञान, इति, तदुच्छेदः, तस्य प्रतिबन्धकत्वेनावलसत्वात्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकर्तृत्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकत्वेन च क्वचित्प्रामाण्यग्रहोपयोगात्, सशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति ।

[ग] “न च” नहि । “तद्ग्रहेणि” तादृशवधादिग्रहकालेपि । (व्यभिचारबुद्धिरावाश्येकीति) धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्येव साध्ये धर्मवृत्तित्वस्य व्यभिचारघटकत्वादिति भावः । साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयता हेत्वाभासत्वानि ते अन्मूलोक्त तद्दूषयितुमुपन्यस्यति (यस्मिन्नि) “निश्चयरूपत्वे” तत्कार्यकारित्वे । “अतिप्रसङ्गः” गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य तथैवप्रसङ्गः । (तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति) विरोध्यविषयकोर्पिति शेषः । (प्रतिबन्धक इति) अनुमितावेत्यादि । प्राथमिकत्वं काचित्कमित्यतः (उपजीव्यत्वादिति) “नत्वि” त्यादिना व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नम् व्यभिज्ञानविरोधितायामविवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तेः । “तस्य” पक्षे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य । (अवलसत्वादिति) व्यभिचारज्ञानस्य च पक्षातिरिक्ते साध्याभावहेतुमत्तावगाहिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकता बल्लसेति भावः । उपजीव्यत्वमपि दूषयति (अगृहीतेति) “अन्यथा” निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तथात्वे । प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति (अप्रामाण्यशङ्केति) (क्वचिदिति) यत्र कोट्यपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थः । “क्वचि” दित्यनेनेदृशोपयोगितायामनवस्थानास्तीति सूचितम् । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावादेश निश्चयत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयापेक्षा, सैव नास्तीत्यतोपि न प्रमात्मनिश्चयोपजीव्यतेत्याह (प्रशयेदि) ।

[दो] यत् उपर्यातकाच्चनमयत्वाविशिष्टवद्बुधमिति विशेषी व्यधिकरणकाच्चन
मयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बह्व्यभावो बाध, न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्धया
कथं तद्विशिष्टानुमितिः विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तत्सम्भवात्,

[ग] मूलेकानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सौन्दर्यमत परिष्कृत्योपन्यस्यति (य-
त्त्विति) (बाध इति) असङ्कीर्ण इत्यादि । “किञ्चे” त्वादिमूलोक्तदूषणमुद्ध-
रति (न चेत्त्वादेना) “विशिष्टसाध्याप्रसिद्धया” अनुमिते पूर्वं काच्चनमय
स्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवाहिरूपविशेषणाज्ञानेन । “कथं तद्विशिष्टा-
नुमिति” कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमिते प्रसक्तिः । तथा च
कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवात् बाधोक्तिश्चित्कर इति
भावः । (विशेष्ये विशेषणमितितीति)

अथ भावः—विशिष्टविशेषणकज्ञान द्विविधं तदुपलक्षितप्रतियोगिक
वैशिष्ट्यावगाहि तद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च, अथे विशेषण
ज्ञानाससर्गामहयोरवापेक्षा, न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोपि, अत
एव अवान्तरवाक्यार्थज्ञान विनैव महावाक्यार्थज्ञानमङ्गीकुर्वन्तीति । न चैव
मपि पूर्वं विशिष्टाप्रसिद्धैव विशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावात् बाधग्रहो न सम्भ-
वतीति स्वरूपसतो बाधस्याभिहित्करतेति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टविशेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषि
ताभावबुद्धौ हेतुत्वात्, काच्चनमयत्वं न बहिर्नास्तीत्याकारिकाया स्वातन्त्र्येण
प्रतियोगितावच्छेदकतया काच्चनमयत्वावगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविर-
हत् । प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतिषेधितावच्छेदकत्वमानमिति निय-
मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनो-ननुमतत्वात् । पूर्वं कथञ्चिद्विशिष्ट
साध्यज्ञानेनापि बाधग्रहो विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमिति कारणान्तरसमवधान
न सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

[दी] शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहदेव चोपनयसहकारेणा प्रसिद्धविशिष्टसाध्य नुमिति सम्भवात् तदभावो बाधे स्तु, तेन रूपेण न्यासेरनुपादानाच्च तथा व्यभिचारो नदेषाय,

[ग] मनु विशिष्टज्ञानानपेक्षया कथञ्चिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या वा न च अहसम्भवे व्यभिचरोपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्न भविष्यतीति किं बाधे नेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपबाधतादृशाभाववद्भूतित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्वविशिष्टवहन्यनुमिति विरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति (शुद्धसाध्येति) (अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति) पूर्वाज्ञात काञ्चनमयत्व दिविशेषितवहन्यादेरनुमितिसम्भवदित्यर्थः । “तदभावः” काञ्चनमयत्वद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपः । “बाधोस्तु” विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपप्रवृत्तहेतुदोषोस्तु । विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादिसहकृत शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतोर्विशिष्टसाध्यभानप्रयोजकतया बाधदृशाया तस्मै तदनुवादकताया बाधप्रयुक्तत्वात्, तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेपि शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः । “तेन रूपेण” क.ञ्चनमयत्वादेरहितवह्नित्वादिना । “तथा व्यभिचारः” काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपदूषित्वम् । (न दोषायेति) हेतुधिकरणपक्षातिरिक्तमात्रे काञ्चनमयत्वद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपमहापक्षे क.ञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यनुमित्यनुपगमेनानुमितौ साक्षाद्व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयत.कानुमितेवैव तथा व्यभिचारभिर्यां विरोधित्वात् क.ञ्चनमयत्वद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानानुमितौ क.ञ्चनमयत्वाद्यशे विधेयतावच्छेदकतायाविलक्षणविषयना, विरहेणोक्तव्यभिचारभिर्योऽविरोधित्वादिति भावः ।

अथ व्यधिकरणक.ञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपप्रतीतौ, काञ्चनमयत्वमेव प्रनियो गनावच्छेदकतया भवने, यम नाधिकरणवह्नित्वादिकन्तु

[दी] रुपनीतसकलभाने चाप्रामाण्य प्रत्यक्षे पे तुल्यम्,

[ग] प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव, तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, एवञ्च काञ्चनमयबहिर्मानित्वनुमितौ काञ्चनमयत्ववद्वित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिचाभगदस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्तन घटानस्य विरोधितेति कथं हेत्वभासः । न च उभयधर्मप्रकरणे साध्यानुमितौ एकधर्माशेषवच्छेदकत्वमवगाहान्यत्र च प्रतियोगितायाः सामनाधिकरण्यवगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतेति वाच्यम् तथा सति काञ्चनमयत्वेन महानसीयबहिर्नास्तीति विमोषिकाञ्चनमयबहिर्मानित्वनुमितिर्विरोधितापत्तेः, अधिकत्वित्तेन्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभावश्च प्रतिबन्धकतायामतस्तत्वात्, न च एकाशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापराधेनतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम्, ईदृशप्रतिबन्धकत्वस्यैव व्यवहृतत्वात्, तावतापि काञ्चनमयत्वेन बहिर्घटोमयसामान्यगारतीति ज्ञानस्य काञ्चनमयबहिर्मानित्वनुमितिर्विरोधिताया दुवारत्वाच्च, मैव प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मत्वापि समानाधिकरणतया व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिये गितावच्छेदकत्वोपगमने काञ्चनमयबहिर्नास्तीति भ्रम इव काञ्चनमयत्वेन बहिर्नास्तीत्यादिवद्विरोधिकाञ्चनमयत्ववद्वित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापराधसामानाधिकरण्यात्, न च मिलित्वाऽभासमानयोः प्रतियोगिविशेषणतया स्वतन्त्र्येण च न समानयोर्भवोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्यायिभेदः काञ्चनमयो नास्ति बहिर्नास्तीत्येव दाविव दुर्घटमिति वाच्यम्, एकस्याः प्रतियोगिविषयतावामवच्छेदकतया भासमानयोरेव बहुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाविषयतयोरेमावनिष्ठैकविषयतानिरूपितत्वं तयोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्यायिभेदोपगमात्, इत्यलं विस्तरेण ।

“अथवा पूर्वापस्थितसकलभान” इत्यादिमूलोक्तमनुमित्युपनीतभान

रूपदूषणमुद्धरति (उपनं तसकलम ने चेति) (प्रत्ययेपि तुल्यमिति) तथा च
 ब्रह्मक्षमात्रम्येवाहमिति भाग्यपि किञ्चिददोऽप्रमात्यमिहमेवेति भावः ।

[दी] अनुद्देश्याशे चानुमितेरप्रामाण्यं न बादि विजयप्रयोजकमिति ।

तत्र, प्रत्यक्षे हि विना सन्निकषमभानादुपनीतमानस्य प्रत्यभिज्ञादा व नुभाविकत्वादुपनयोपि सन्निकर्षं कल्प्यते । अनुमितौ च फलातिद्वया न सामग्र्यन्तरकल्पना ।

[ग] तावता च बादिनो न निग्रह इत्याह (अनुद्देश्याश इति) बादिनो यद्विषयासिद्धिरनुद्देश्या तदश इत्यर्थः (अनुमितेरप्रामाण्यमिति) बादिसम्प्रादितानुमिते भ्रमत्वमित्यर्थः । (न बादिविजयप्रयोजकमिति) न बादिकर्मकप्रतिबादिविजयप्रयोजकमित्यर्थः । यत्सिद्धिर्वादिन उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभिसत्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्देश्याशे अनुमितेरप्रामाण्य एव तादृशदोषसम्भवादिति भव । एतत्समाधानमपि मूलोक्तशङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् । मूलस्थाया अनुमितवुपनीतमानस्याप्रामाणिकत्वाक्ते विवरणेन यद्यकान्तरप्रदर्शनेन च मतमेतन्निराकरोति (तन्नेत्यादिन) प्रत्यक्षेभिर्ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानमुद्रया स्वविषयभासकं तदानुमितं चापि तस्य तथात्वं दुर्वारिनेव, विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्न इत्येव विशेषणज्ञानादरेणुतयानुभवसामान्य एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यनस्थान्यति (प्रत्यक्षे हीति) अनुमित्यदो यदि नोपनीतस्य भानं तदा प्रत्यक्षेपि मास्तु, अविक्षेपादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्धुद्धयाह (उपनीतमानस्येति) उपनीततत्तदिविषयस्त्वमेत्यर्थः । ' प्रत्यभिज्ञादा वित्यादिन घटो नास्ति इह सुरभि चदनान्त्यादिप्रत्यक्षपारमर्शः । (उपनयोरान्न) ज्ञानमपीत्यर्थः । " सन्निकर्ष " स्वविषये मनसः सन्निकर्षः । " कल्प्यते " इत्यत्र विषयभासकत्वेनेत्यादि । तद्वत्त्वमेव नोपनीतस्यानुमिता भानम्, प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतवच्छेदकत्वादिति भावः । ननु अल्पानुपनयज्ञानस्य प्रत्यक्षकार्यतावच्छेदकम्, तथापि विशेषणज्ञानाद्याप्यनायबलादनुमितानुनीतमस्तमित्यत्र आह (अनुमिताविति) (न सामग्र्यन्तरकल्पना)

[सि] न सल्ल वद्विष्याप्यभूमरामर्शदुष्पनीतरासमनुमितिरनुभाविर्भी क-
त्यपि । अन्यथा पर्वते धदिसन्वेदयतो निश्चितवद्विष्यभिचारकेण

[गुण्यं भावः-विशेष्यभासकसामग्रीनिरपेक्ष केवलवाचात्मनःसाहत विशेषण
नविधया हेतुभूतं ज्ञानं न स्वविषयभासकं, अतिप्रसङ्गात् ; विशेष्यभासक
सामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरननुमतेति प्रत्यक्षसामग्रीसमवेतमेव तत्तथा,
नवनुमितेसाधग्रीसमवाहितम्, तादृशस्य तस्य त्वे कल्पयामावात् । काचन
मप्यव्याप्यवान् यद्वि- काचनमयवद्विष्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शवद्वि-
ष्यादिभासकानुमितिसामग्रीतोपि यद्विष्यादौ काचनमयत्वादिविशिष्टदुद्धि-
रायत इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसमवाहितमपि काचनमयत्वादिरूप-
विशेषणज्ञानादिक स्वविषयभासकमिति चेत् । भवतु सारशमपि तत्तद्विशेषण
ज्ञानादिक तथा, यद्विष्यप्यवान् पर्वत इत्यादि काचनमयत्वादिविषयकत्वाव
च्छिन्नज्ञानकपरामर्शादिसहितकाचनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्व तावत् पि
न सिद्ध्यति । सर्वसाधारण बह्व्यादिमयसकसामग्रीय तद्भास
कानुमितिसामग्रीत्व चेक दुर्बलम् । सुप्रचलेपि तेन रूपेण न हेतुवेति तेन रू-
पेण न सहकारितासम्भव इति ।

कलासिद्धिमेव विवृणोति (न सत्त्विति) ननु काचनमयवद्विमान् पर्व
त इत्यादिमानमे तत्तद्विषयेऽर्थित्वविषयविकेष्टाभावाविधिता या सामग्री
विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिना सा काचनमयत्वाद्युपस्थितेयाधिविशेषणभावादिस
हिता वद्व्यादिन्याप्यव्याप्यमर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव, तादृशज्ञाने मानस-
त्वप्रयोजिकायाने । समग्रानुमितिसामग्रीरूपप्रतिषेधकभावनिवेशात् ;
तत्तद्विशिष्टविषयकत्वहिताप्रयोजकजरे प्रयोजनभिरहेण तदनन्तभार्यात् : न
च सामग्रीप्रतिषिद्धविषयज्ञानस्य मानसानुमित्येनैकरूपेण हेतुवेति कथं
तादृशतादृशानुगतानुगतरूपेणोभयतः विशिष्टविषयकत्वे प्रयोजकत्वे

[दी] अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयस्य दिक्ननुमितेप्रतोऽपि बहुवचिने यदि मत्त्वेनश्चयात्रिप्कम्पप्रवृत्त्यापेक्षेति ।

[ग] वाच्यम्, प्रत्यक्षनिष्ठोपन यकज्ञानजन्यतायामपि भनुमितिसाधारणालौकि-
कज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमेन न नानुमित्योरेकरूपेण विशिष्टज्ञानेष्टुत्वा
नपायात्; न च प्रत्यक्षत्वापेक्षया लघोर्ज्ञानत्वस्य उपनायकज्ञानजन्यतावच्छे-
दत्वनिर्धुक्तिकम्, तुल्यशरीरस्येपि विनिगमनविरहेण उभे
प्रत्यूहत्वात्; इत्यादि यानुमितिवुपनीतमाने बाधकमाह (अभिधेयत्वम्)

[बी] (पक्षधर्मताबलेनेत्यादि) ननु विशेषतो न्यासप्रमहान्न तथा सिद्धिसम्भवा
ना सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी, भिन्नप्रकारत्वात्, न च
समानविषयकत्वमेव विरोधित्वे तन्त्र, पृथिव्यादिरूपनाधमहेति

[ग] इदं तु बोध्यम्—अनुभितातुानीतमानस्वीकारे बहुधाद्यवृत्तिश्चात्र
नमय वादिनेय तद्वृत्तिग्रह नसीयवद्वित्वादिनापि पर्वतादौ बहुधाद्यनुभिते शु
द्धवद्विव्याप्यवत्तापरमर्शतः सम्भवे ताद्विरोधितया समानभिरुणमहानसीय
वद्वित्वाद्यवृत्तिभाव्यवत्तापरमर्शतः असङ्कीर्णदोषता दुर्बारेति वद्विव्याप्यधूम
वान् पर्वत इत्यादिरामर्शान्महानसीयवद्वित्वादिर्बाधादेव न पर्वतादौ भासत
इति न धस्य पृथग्भेदोपपत्तिरिति ।

“पक्षधर्मताबलेने” त्यादिमूलोपदर्शितसिद्धन्ते उपाध्याये, कद्वेषण
माशङ्कते (नन्विति) “विशेषतः” महानसीयवद्वित्वादिना । “तथा सिद्धि”
तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धि । “सामान्यतः” व्यापकतावच्छेदकवद्वि
त्वादिना । “विशेषतो यध” महानसीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्न, भयग्रह ।
“भिन्नप्रकारकत्वान्” अभावप्रतियोगितवच्छेदकतया ग्राह्यतावच्छेदकरूप
प्रकारानवगाहितात् । समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकताया तन्त्रस्यादिति
भाष । (समानविषयकत्वमेवेति) अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्ति
धर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थः ;
वद्विर्नास्तीति सामान्यमवबुद्धौ महानसीयवदन्यदे प्रतियोगितयाऽभावे
महानसीयवद्वित्वादिज्ञानविरोधित नुपपत्ते । न च सामान्यप्रत्यासत्तितः सामा
न्यामवबुद्धौ सकलप्रतियोगिभान नियतम्, सामान्यञ्च न सत्त्वेपि सत्प्रकारक
लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वे सकलसामान्याश्रयमानासम्भवात् ; अनुपस्थित
त्यक्तीनां विशेषणञ्चानुरूपकारणविरहेणाभावात् प्रतियोगितया प्रकारत्वाद्यो
गश्च । मन्त्रकारेण समानप्रकारकत्व तन्त्रतावच्छेदः ।

[दे.] वायरूपवान् वेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रूपा-
त्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेषि तयोरानुभाविकत्वान्।
दोषशालेद् ध्वन द्रव्यमिति अमेपि इह पीतः शङ्क इति प्रत्ययात् ;

[ग] अनुमितत्वेन चेत्समानविषयकत्वेन विरोधितोच्यते ,
तत्राह रूपावानित्यनुमितेश्चेति) “अरूपं” रूपभिन्नम् । (शङ्कितमारोपितं
वेति) बाकारोऽनाध्यायम् । रूपत्वादे निर्धर्मितावच्छेदकतदवच्छिन्नविशेष-
णताकमुद्धौ रूपत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तन्निश्चयतत्संशययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात् ।
“तयोः” संशयानुमितयोः । (अनुभाविकत्वादिति) तथा च तत्रानुमित्यारूप-
विषयकत्वस्य स्वीकर्णयतया समानविषयकत्वेन विरोधितायां तदनुपपत्ति-
रिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेन रूपज्ञानविरहेषि तादृशसंशयादौ विशेष्ये-
शेषणमिति रीत्या धर्मिशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्या-
शङ्क्य बाधकान्तरमाह (दोषवशादेति) (श्वेतं द्रव्यमिति) द्रव्यपदं श्वेतपदस्य
धर्मिपरताल्लामाय । (इह पीत इति) यद्यपि प्रादुर्भाववृत्तिमुक्तत्वावच्छिन्ना
भावग्रहे इह शङ्क इति पीतत्वाविषयकज्ञानस्यानुपपत्तिः, तथापि अमस्य
साक्षात्कारित्वज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतया श्वेत्यप्रकारेण शङ्क-
ग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्कग्रहे श्वेत्याविषयकत्वस्य लामाय (पीत इति)
(प्रत्ययादिति) साक्षात्कारिप्रत्ययादित्यर्थः । अत्र शङ्कत्वेनासन्निकृष्टस्य उप-
नीतशङ्कस्य न भानोपगमसम्भवः, शङ्कं साक्षात्कारोर्मात्यनुभवात्; नापि
लौकिकसात्रिकर्षाश्रयस्य कस्य चिदशङ्कस्य, तदानीं तत्राशङ्कत्वसाक्षात्कारसा-
मग्रीसत्त्वेन शङ्कत्वग्रहासम्भवात्; अतस्तत्र शङ्कत्वेन शङ्कत्यैव भानमङ्गी-
कार्यम्, तच्च शुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहदशायां भवन्मते न सम्भवतीति भावः ।
ननु तत्र पित्तादिना प्रतिबन्धात् शङ्कादौ श्वेत्यावग्रहजैव इह श्वेतः शङ्क
इति साक्षात्कारविरहोपपत्तेः, दोषनाशे च सति तादृशभ्रमत्वेपि

[दी] घटपटौ न स्त दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेषु घटोस्ति चैत्रोस्तीत्य-
वगमात् ।

[ग] तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्यग्रमस्य लैकिकप्रत्यक्षमति-
बन्धकत्वं सविवादमित्याशङ्क्य बाधकान्तरस्माद् (घटोति) आक्षेपार्थासम्भवाद्-
च्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे द्वा न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन
द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपगतृणते च घटपटौ न स्त इत्यादिग्रहे घटोस्तीत्या-
दिज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशाया विशेष्यप्रतीतिपर्यन्तानुप-
पत्तिप्रदर्शनम् ।

यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य विशेषणाभावावगाहितत्वा-
दिना प्र चा मते नयमनुपपत्तिः, वस्तुतस्तु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेषु
दण्डवोक्षेष्टचैत्रो न स्तीति ग्रहदशाया दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताम् अस्य समान-
प्रकारकस्य नुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मवोक्षे-
ष्टाभावाविषयविधायिता विलक्षणतद्धर्माच्छिन्नप्रतियोगित्वेनैवैवमवग्रहस्य
तद्विशिष्टप्रतियोगे मत्ताग्रहे च विलक्षणप्रतियोगिमत्तावगाद्विशिष्टाभावग्रहस्य
प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयकत्वेन विरोधितामतेषु तद्वत्ताम्
हसामान्यविराषिताया विशिष्टाभावाविषयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगितावगादित्व तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषावसरः, तथापि तन्मते तद्वत्ता-
ज्ञान प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगादित्वेन प्रतिबन्धकत्वेन
पीचो नास्तीति ग्रहे पीतं शङ्खोस्तीत्यनुमानिकप्रतीत्यापत्तिः, पीतत्वस्य
यस्तुतः शङ्खावृत्तत्वात्, शुक्लत्वस्य शङ्खावृत्तित्वग्रमदशाया शुक्ला नास्तीति
अमे तादृशप्रतीत्यनुपपत्त्येति तद्वृत्तित्वम्याने तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्वं विशेषण

[दी] सल्लिङ्गपरामर्शाद्वाधितविशेषमानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावतारानवतारयो-
समान , समानसमाधानश्च ।

[ग] देय, तथा च कालान्तरीयपुरुषान्तरीमज्ञानव्यवर्तनं यत्तत्फलपुरुष-
निवेशेन महागौरवदूषण बोध्यम् ।

न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते घटत्वपटत्वतदिरूपप्रकारान्त
भावेण विरोधितानानाधिक्यमिति गौरवमिति वाच्यम्, समानविषयकत्वेन
विरोधितामतेप्युक्तक्रमेण ज्ञानव्यवर्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादतिगौरवात् ।
वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशाया वायौ रूपायात्मिकमपि नास्तीति भ्रमसत्त्वे
वायू रूपवाच्येति सदायादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वे पर्वते महानसीयवह्निर्नर्स्तत्यादि
विशेषबाधावतारदशाया सल्लिङ्गपरामर्शाद् द्वैत्वादिसामान्यवर्त्मनः पर्वतदौ
महानसीयवह्नादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्गः सङ्गतिविषयत्वेन विरोधित्वे
च तद्भासकतरबाधादिसत्त्वेपि विरोधबाधादेव न तत्र तद्भानप्रसङ्ग इत्यत
आह (सदिति) (विशेषबाधावतारानवतारयो सम न इति) समानप्रकारक
त्वेन विरोधितामते तथा विशेषबाधावतारदशाया तत्प्रसङ्गः तथा समानविष
यकत्वेन विरोधितामते विशेषभासकतरबाधासत्त्वेपि विशेषबाधनवतारद
शाया तत्प्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः । (समानसमानान इति) यथा समानविषयकत्वेन
विरोधितामते बाधितेतरबाधासत्त्वे विशेषबाधनवतारे तादृशेतरबाधादिरूप
पटोषविरहादेव तादृशभ्रमानुमितिर्विरह इत्येव समाधानं तथा समानप्रकारक
त्वेन विरोधितामतेपि तदेव समाधानमित्यर्थः ।

समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेर्षातरबाधादित विशेषरूपेणैव
पक्षे बाधितविशेषमाननभ्युपगम्य बाधसङ्करस्य व्यवस्थाप्यतया तमते
उत्तरत्या नातिप्रमङ्गवारणसम्भवः, तादृशबाधादिरूप बोध्यः साङ्गद्वयेन

[दी] अत्र वदन्ति—व्यापकतावच्छेदकमपि रूप लाभवज्ञानादिसह-
कारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वा
दित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम्,

[ग] बाधितविषयकानुमितावहेतुतया तादृशदोषविरहस्य तादृशमनुमिति
विरहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमि-
त्यप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः । प्रत्यक्षे प्रसिद्धस्य सामान्य
रूपेण बाधितविशेषमानस्यानुमितावभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोजक
एवेति । यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूम
गोत्वादिषु साध्येदिति मूले लेखनात्साध्यतावच्छेदकबहिर्वादिप्रकारकस्य हि
तविशेषप्रसिद्धिर्विरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिप्रेतं, तथापि समा-
नविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात् तादृशस्य सहकारिविशेषवशा
द्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यमनुमितौ मानमभ्युपगम्य समाधत्ते
(अत्र वदन्तीत्यादि) “लाभवज्ञानादी” त्यादिना एकविशेषबाधपरिमहः ।
(प्रकारीभवतीति) साध्याश इत्यादि ।

अत्रापिसिद्धान्तप्रमाणपनिनीर्णयमणिप्रकारसमतिमादर्शयितुं अत्र तस्यापि
व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वमनुनतं तथाविधदृष्टान्तद्वयमाह (अथेत्यादिना)
(इत्यत्रेति) व्यतिरोक्तिग्रन्थे मणिकारोपदर्शितबहिस्तत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासि-
द्धिपरिहारफलकानुमान इति शेषः । “जीवनप्रतियोगित्वम्” मिति भावप्र-
धानम् । व्यापकतावच्छेदकमपि साध्याक्षे लाभवज्ञानबलादन्यतरप्रतियोगि-
त्वाशे प्रकारीभवतीत्यनुपपत्त्यादिनान्वयः । ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूप
व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव लाभवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य
सिद्धिः, न तु तादृशेण, न चैव लाभवज्ञानस्यानुपयोगः—परामर्शान्येव सा-
मान्यरूपेणाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम्, अपरविशेषमान
निवृत्तौ लाभवज्ञानस्योपयोगात्, यदि च बाधितविशेषभासकलाभवज्ञानरूप

[६] अन्त्या जीवित्वे रति गृहात्तत्तस्य हेतोरसिद्धया बहिस्सत्त्वानुमानायामात् । एव शित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकेनेका वा शित्यादिकर्तेति स धेतप्रसङ्गात् ।

[ग] दोषरिहादेवाधाधितविशेषधर्मिकलावबुद्धानदशया तादृशविशेषमाना सम्भवात् अथाधित्वविषयकत्वं बवज्ञानस्योपमोभिता न षट्ते, तदा भवतु तदनुपयोग्येव, बाधतपरमिकलावबुद्धानमेव सद्धाननियामकतया अथाधितमानप्रतिपादकतया चोपयुज्यतामित्यत आह (अन्यथेति) (बहिस्सत्त्वानुमानायोगेति) यत्र ज्योतिश्चास्य वधारितनियमात्ममण्यविशेषजन्मत्वादिरूपलिङ्गादेवदक्षस्य शतवर्षजीविता प्रथममवधारिता, अनन्तरं च भूयो भूयो गृह एव दृष्ट्वा शतवर्षजीविता गृह एवेति नियमोवधारित, ततः कदाचिद्योग्यानुपलब्ध्या गृहे तदभावा निश्चित्य प्रतिसन्धेदेवदक्षस्य शतवर्षजीवित्वे तदुपपादकं बहिः सत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति निश्चयो न सम्भवति तादृशनियमसंस्थे च मरणस्यावश्यकतया तादृशजीवित्वनिश्चयकनिधयो न सम्भवतीति तद्वशनिवमप्रतोऽप्रमां च एतादृशनियमग्रह एवेति देवदक्षो जीवात् मृतो वेति, तत्र मरणेऽपि जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादकं बहिः सत्त्वसिद्धेर्गुणान्तो निर्वाहादित्यर्थः । तथा सति सशयकरणकार्यापेक्षेनैराकरणनोपपन्न इति भावः । ननु तत्र सामान्यरूपेण जीवित्वसिद्धयैव एव शेषमद्वयनिवृत्तौ न नसीददुनिश्चिरित्यपि मणिकराभिप्रायः सम्भवतीति समा न विषयकत्वप्रयुक्तानिरेवित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवात् अनुमिते र्गोपतानवच्छेदकप्रकरकत्वं यमणिनानुमत्तत्वं लभ्यत इत्यनुशयेन दृष्टान्तात्तरमनुसरति (एवेति) (शित्यादिकर्तुरेकत्वमपीति) इश्वरानुमान इत्यादि । प्रकारीमवर्तित्यनुपपत्तिर्न न्ययः । तत्रैकत्वस्यामकारत्वे च श्वर एव न कृत्यगोर्नित्यसशय इति पूर्वपक्षे शित्या लाघवस्य प्रमाणसङ्कारितया सिद्धाह प्रणयता म प्रकृते नुमता धुंकिमाह (अन्यथेति) शितिकर्तुरेक

[दी] अनुमितेश्च ताद्रूप्येण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसाय-
विरहात् सति लघवप्रतिसन्धाने स्ववर्धपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सि-
द्धयत्, इत्यञ्च विदेषतो जायमानानुमितिं विरणाद्धि वध इति वाच

[ग] त्वञ्च न क्षितिकर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वम्, अन्यत्र तदप्रसिद्धे, क्षिति-
कर्तरि च लघवज्ञानं विना तदप्रसिद्धे अनुपस्थिते तत्र लघवज्ञानसम्भ-
वात् । न च द्व्यणुकादिकर्तरि अकुरादिकर्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्तृरेकत्वम्,
अकुरादिकर्त्रभेदश्चाकुरादिकर्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्धयतीत्युपस्थिते तत्रैव ल-
घवज्ञानसम्भवेन तत्सहकृतद्व्यणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वानुमनं न तु द्व्यणुक-
त्रादो अकुरादिकर्त्रभेदरूपकर्त्रेकत्वं सिद्धयतीति वाच्यम्, कार्यत्वादि
लिङ्गेनाकुरादौ विशेष्यसकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावधि प्रत्येकमकुरादावुभ-
यकर्तृकत्वसहायसम्भवेन तत्कर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वसिद्धयसम्भवात् । किन्तु
आत्मानात्मोभयापृच्छिदु खवदवृच्छिद्वित्वशून्यत्व तत् । सादृशाद्वत् आत्मेतर
द्रव्यद्वये प्रसिद्ध तच्छून्यत्व च गुणादाविति ।

ननु लाघवात्सामान्यरूपेणैव लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु
व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण, लघ्वर्थविपरीतसहायश्च लघ्वर्थान्तरेव निवर्तयिष्य-
तीत्याद्यन्वय युक्त्यन्तरमाह (अनुमितेश्च) (ताद्रूप्येणेति) लाघवर्थविषयता
वच्छेदकमहानसीयवद्वित्वादिरूपेणेत्यर्थः । 'तथाविधानुव्यवसायविरहात्'
महानसीय बहिमनुमिनोमात्यनुव्यवसायसम्भवात् । (न सिद्धञ्चोदति) तथा
च बहिमनुमिनोमीत्यदिप्रतीते बहि वेपथकत्वादिमात्रसाभक्तया विदेषतो
महानसीयसहगादीनपक्षकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः । सवतु लाघ-
वज्ञानादिवशात् व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमिति, तावता किमाया-
तमित्याकाशायामाह (इत्यञ्चेति) महानसीयवहगादो लाघवमित्यादिलाघव-
ज्ञानमहकृताद्बहिन्याप्यवान् परंत इति परामर्शात् महानसीयवहगादिव भा-

[दो] पृथक् । सल्लिङ्गपरामर्शत् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायताम् ? न जायेत वा कथं यथायति चेत् ; बाधानवतारे बाधितार्थे लाघवज्ञानादोषादेव,
 [ग] ग्रहदशायामित्ये तद्ग्रहदशायामपि पर्वतो महानसीयबहिमानित्यनुमिति
 स्य, यदि नासौ प्रतिबन्धको भवेदिति बाधः पृथग्दोष इत्यर्थः । शङ्कते (सल्लि
 ङ्गपरामर्शादिति) (कथं भ्रान्तानुमितिरिति) दोषावेरहादिति भावः । (न जायेत
 वा कथं यथायति) अनुमितिरित्यनुपपज्यते । गुणरूपकारणसत्त्वादिति भावः ।
 अभयत्रैकमुत्तरमाह (बाधानवतार इति), असल्लिङ्गपरामर्शभावेऽपि बाधानवतार
 सहकृताद्वास्तवनाधितार्थविषयकलाघवज्ञानरूपात् दोषादेतरेव भ्रान्तानुमिति
 बाधग्रहरूपोत्तेजकामावबिदिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् भ्रान्तानुमित्यनु
 त्पादश्चोपपद्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेऽपि आकाशभाववद्विशेष्यकव्याप्यवचाज्ञान
 रूपासल्लिङ्गपरामर्शः तत्र क्षत एव तथापि, न तन्मात्रात्पर्वतादौ महानसीय
 बहिष्ठादिभानामिति लाघवज्ञानस्य दोषतायाः आवश्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणि
 कम्, न च लाघवज्ञानं विनापि महानसीयबहिर्व्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरा
 मर्शाद्भ्रान्तानुमित्युत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम्,
 सर्वमाधारणपरामर्शत्वस्यैकस्याभावात्, पर्वतविशेष्यकमहानसीयबहिर्व्याप्यवचा
 नुमितौ तादृशेष्यकमहानसीयबहिर्व्याप्यवच्छिन्नानिरूपितव्याप्यवचाविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य
 हेतुत्वेऽपि महानसीयबहिर्व्याप्यवच्छिन्नानिरूपितव्याप्यवचाज्ञानत्वेन हेतु
 र्नाकल्पनात् । परामर्शलाघवज्ञानमेव न्यतावच्छेदकदोषावव्यवहितोत्तरत्व
 निवेदनाल्लघवज्ञानन्यानुमितौ महानसीयबहिर्व्याप्यवचापरामर्शस्य तज्जन्यानु
 मितौ च लाघवज्ञानस्य न व्यभिचारः ।

केचित्तु लाघवज्ञानोपनिमित्तमहानसीयत्वादो न विधेयतावच्छेदकतारु
 पविलक्षविषयता स्वीक्रियते, अपि तु प्रकारतामात्रम्, पर्वतो बहिर्मानत्वादि

[ग]सिद्धिदशाया तादृशानुमितेर्न जायत एव महानसीयबहिर्व्याप्यवत्तापरामर्श-
जन्य नुमितो च महानसीयत्वसहित बहित्वमेव विषेयत वच्छेदकमिति कार्य-
वैचिध्यज्ञ परस्पर व्यभिचार इत्यहु । तत्र, लाघवज्ञ न दधिकविषयकानु-
मिते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबन्धत्वे देवदत्तजीवनमरणा-
न्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशाया लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोसि-
द्ध्या बहि सत्त्वानुमानानुपपत्ते । एव च तादृशसिद्धयभावाघटितलाघवज्ञान-
सहकृतस सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताघटितसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ
प्रतिबन्धकता भिन्न्य प्रामाणिकत्वात्तदोपायेति संक्षेप ।

बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात् महानसीयबहौ लाघवमिति
लाघवज्ञानदश या महानसीयबहिर्भिन्नबह्व्यभाववानित्यादीतरबाधग्रहदशाया
च पर्वतादौ घातितमहानसीयबह्व्यानुमितेर्बाधानवतारदशाया जायते, न
तु तदवतारदशायामिति विशेषनाधोसङ्कीर्णतया हेत्वाभावात् सामान्यधर्माव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृत ।

अत्रोप ध्याया लाघवज्ञानादिसत्त्वेपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनै-
व रूपेणानुमितिरीति महानसीयबहित्वादिना न महानसीयबह्व्यानुमिर्जायते,
अपि तु शुद्धबादत्वादिनैव । तत्र महानसीयबह्व्यभावधर्मेन विरोधिनी, द्वि-
त्वावच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येक सशय देरनुभवसिद्धतया ग्राह्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नाभाव निश्चयस्यैव विशिष्टविरोधत्वत् । अतो न विशेष-
बाधसम्भव । न च बाधबुद्धे प्रतिबन्धकताया समानप्रकारकत्वस्य तत्रत्ये
लाघवज्ञानादेजन्यमहानसीयबह्व्यानुमितिर्यदि शुद्धबादत्वादिनैव तमयगा-
हसे तदा तदनन्तर महानसीयबहिर्भावात् वेति सशय स्यादिति लघ्वर्थमाप्तक-
मात्रे लाघवज्ञ नमनुपयुक्त स्यादिति समानविषयकत्वेन बाधबुद्धेर्विरोधित्व-
मनुमितौ विशेषरूपेण लघ्वर्थविषयकत्वं वाच्यकमित्युभयधैव विशेषनाधो

[ग] हेत्वाभासे भवेदिति वाच्यम्, लाघवज्ञानस्यैव तदसत्तदशयविरोधित्वान्
लाघवञ्च न जन्वानुमितिना ज्ञानन्तरमिव लाघवज्ञाननाशानन्तरमपि क्षणं सश
योपगमे क्षतिविरहादिति ।

अत्र भव्या - लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेऽपि यद्युक्त
संशयः स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थमासकत्वमेवोच्छिद्येत, तज्जन्या
नुमितौ लघ्वर्थविषयताया न्यर्थत्वात् । न च तस्या फलान्तरासत्त्वेऽपि लघ्वर्थ
विषयकत्वेनानुमितेरनुपपत्त्या लघ्वर्थविषयकत्वं दुरपेक्षमिति वाच्यम्,
यत्रो वहिमानित्यनुमितेरनुपपत्त्यास्य वहिमनुमिनोमीत्याकारकतैव न तु म
हानसीयवहिमनुमिनोमीत्याकारकतेति तत्त्वं तदवगाहिताया एवासिद्धे ।
एव महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिव सल्लिङ्गकपरामर्शात्प्र
मानुमिति स्यादिति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्य
कम् । तत्र चोपाध्यायमते बहौ महानसीयवह्नौ च लाघवमिति लाघवज्ञान
दशायामपर्वते पर्वतीयवह्न्यनुमितेर्निर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानप्रति
बन्धकतावान्बाधितार्थकलाघवज्ञानस्योत्प्रेजकता वाच्या । तथा च पर्वतचत्व
रादिविसेष्यकपर्वतीयचवरीयवह्न्यादिविषयकानुमितित्वेन प्रतिपत्त्यत्वं पर्वती
यचत्वरीयवह्न्यादिर्भूमिकलाघवज्ञानविरहविशिष्टमहानसीयवह्न्यादिर्भूमिकला
घवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयमित्येकैकस्य लाघवज्ञानस्य पक्षभेदेनानन्त्यम् ।
नव्यमते च यद्वैतपर्यायविषयतावच्छेदकताकानुमितित्वं बाधितवह्न्यादि
र्भूमिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकम्, पर्वतीयवह्नौ लाघवमिति लाघ
वज्ञानात् पर्वतादौ पर्वतायमहित्वैवानुमेत्युत्पादात्, तस्याश्च शुद्धवाहित्वा
वच्छिन्नविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्प्रेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाह इति न पक्ष
भेदेन प्रतिबन्धकतामेव । यद्वैतवादी विषयतावच्छेदकतापर्यायसिन्नेवदशोपा
ध्यायमतेऽप्यावश्यक, अन्यथा पर्वतीयवह्न्याप्यवानम, पर्वत इत्यादि

[ग] परामर्शान्महानसीयवद्वा लाघवज्ञानदशाया पर्वतादौ पर्वतीयवद्विवादिना
पर्वतीयवद्वचनमितरेन निर्वाह्यत् । अथ पर्वतादौ महानसीयवद्व्यादेर्वाधग्रहद
श या तद्वर्गिक लाघवज्ञानसत्त्वेऽपि तत्र पर्वतीयवद्वचन्यदेरेण नुमितिर्नान्यमत इति
तद्वचनं भ्रमस्त्य तादाज्ञानप्रतिपक्षेऽपि नानुपपत्तिरिति चेत्, तथा च
पर्वतादा महानसीयवद्व्यादेर्वाधग्रहप्युक्तलाघवज्ञानस्य सत्त्वं चत्वरदा चत्वरतीय
वद्वचन्यनुमित्यनुदयात् तच्चर्चाऽऽकवह्न्यायुतै तच्चर्चाऽऽकमहानसीयवद्विनाथ
ग्रहमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञानं यापयितुं प्रतियोगिकताकल्पनं नवम् ।
नामप्यावश्यमिति चेत् सत्यम् । एतन्मते पर्वताद्विशेष्यकशुद्धवद्विवा
वच्छिन्नगोचरीभेद्यताऽऽनुमित्य बाधतवहिर्गमिकल घवज्ञानप्रतिपक्षव्यताव
च्छेदकं नव्यमपि, उपाध्यायमते च पर्वताद्विधर्मिकशुद्धवद्विवावच्छिन्नपर्वती
यवह्न्यायनुमित्यस्य, अथवा पर्वतादा महानसीयवद्वा गत्यनुमितेरेऽपि तद्वर्गिक
लाघवज्ञानं दनुपपत्तिरिति प्रतिपक्ष्यतावच्छेदकं लाघवान्नव्यमतमेव साधीयम् ।
न च महानसीयवद्व्यादेर्गमिकगणनं नप्रतिपक्षेऽपि तादाज्ञानप्रतिपक्ष
कवाधतदभावात् याप्यताज्ञानतदभवात् तच्छेदकधर्मदर्शनानामेकैक्या नव्यमपि
उत्तेजकतया गैरव्यम्, उपाध्यायमते च पर्वतीयवद्व्यादेर्गमिकल घवज्ञानं
स्यात्तेजकत्वात् तादृशवधादिग्रहदशायां पर्वतादौ महानसीयवद्व्यादेरेण
वद्विवादिना मानसम्भवेन पर्वतीयवद्व्याद तत्र नानुपपत्तेन तादृशवाधादि
बुद्धरनुत्तेजकतामिति लाघवमिति वच्यम्, बाधादिवुद्धीना महानसीयव
ह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुपपत्तिरिति उतनकत्वसम्भवात् नव्यमतोऽपि तस्य पृथगु
त्तेजकत्वविरहात् । उपाध्यायमते पर्वतीयवद्व्यादेर्गमिकल घवज्ञानादेर्यत्रोत्ते
जकता तत्र पर्वतीयवद्व्यादित्वेनानुपपत्तिरिति बाधादिवुद्धेरेऽपि तद्वचनं पर्वतीय
वद्व्यादिभानानेर्वाहायोत्तेजकताया वाच्यतया गारवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिप
क्षकताया बाधाविशेषः योऽपि तद्वचनं नुपपत्ते, तद्वचनं भ्रमस्त्य तादाज्ञानप्रतिपक्ष
सत्त्वेऽपि अनुमितेरेण न स्यात्, प्रमाया भ्रमस्त्य च प्रतिपक्षकसत्त्वादिति वचनं
ग्रहमावर्गेशिष्य प्रतिपक्षके निवेदितम् । वधग्रहश्च विरोधग्रहतात्रोपलक्षणम् ।

[री] तथा सामान्यतो दृष्टादितरप्रसिद्धाशेषविशेषवाधसहकृतात् सिध्यमाण प्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते । यथा माजनसाध्यकर्षणत्वाद्विधासध्याभाजना चाप रत्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यकर्षणत्वादिच्छाया दिगत द्रव्यवृत्तित्वबाधे, प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया

[ग] तेषां च महानसीयवहन्यादिमत्ताप्रवृत्तिरो धित्वेनैक भाव प्रातिस्विकरूपे व्याभावकृदो वा नविशतामित्ययदेतत् । प्रतिबध्यताच्छेदकं च न यथार्थं बहुचनुमितिरवम्, यथार्थत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तद्वहिव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वात् । न पि वहन्यतरानुमितित्वम् वहिद्वयलाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धेनानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्, एकलाघवज्ञाने अपरलाघवज्ञानानुत्पेजवत्त्वे गौरवात् । किन्तु शुद्धवृत्तित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमेव । अतो महानसीयत्वादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरवचन्य सामान्यतो दृष्टस्यापि व्यापकत वच्छेदकप्रकारकानुमिति जनकतायामुत्पेजकत्वात् तज्जन्यविशेषवर्णनप्रकारकानुमितिविरोधितयापि बाधस्य हेतुभासत्त्वं व्यवस्थपयते (तथेते) 'साधारणोदृष्टात् सामान्यमार्गवच्छिन्नान्यप्यवज्ञानात् । (तदिदं तत्प्रसिद्धाशेषविशेषवाधसहकृतादिति) यद्यद्विशेषरूपावच्छिन्नसामान्यं न प्रसिद्धं तदेकतररूपभिन्न परसफलरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । (सिन्धुन जम मेद्वनकरिकेरे) यद्विशेषरूपवच्छिन्नस्य बाधो न गृहीत तद्वर्भावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्य तत्त्ववृत्तित्वस्य वधमेपि दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य वधमेपि विशेषते मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धानेवेशः । सधामे जनप्रसिद्धदश वा दिकामे जन्मात्रबाधग्रहत् विशेषतो रत्रिभोजनस्य र्पनत्वेन न्यभासिद्धया साकल्यानवेशः । अज्ञानपुरभिगन्धस्य सुरभिर्बिजतीयगन्धचापमहत् विधात्वेन सुरभिगन्धत्ववच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धे सहकारितासमाय त्रित्यवाणे प्रसिद्धिविश्लेषणमुपायम् ।

[ग] अत्रेह बोध्यम्— यादृशसामग्रीबलात् आत्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले
तद्वाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशी समग्र्यगृहीतवाचरयात्मवृत्तित्वस्य
प्रसिद्धिदश यामपि, तत्स्थ तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमिति । न हि मनोवृ
त्तित्वानुमेतावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धे प्रतिबन्धकत्व सम्भवति, येन तत्सत्त्वात्साम
ग्रीवैरह, तथा सति तद्वाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमेत्यनुपपत्ते । न च त
च्चद्विशेषवधग्रहाभावविशिष्टतत्त्वद्विशेषप्रसिद्धे प्रतिबन्धकत्वान्नय बोध इति
वाच्यम्, तथा सर्वांतरवाधग्रहेहेतुताया निर्युक्तिकृत्वायवे, उत्तेजकतयैव
तदुपयोगोपपत्ते । यत्र विशेषन्तरगात्रस्यैव न प्रसिद्धि तत्रोपस्थितविशेष
प्रकारकानुमतेष्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरैव हेतुताया कल्पनौचित्यात् ।
तस्मात्तद्वर्नविशेषितसामान्यधर्मवच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरितर्धर्मसहित
सामान्यधर्मावच्छिन्नाभवग्रह एव हेतु । न तु विशेषधर्मान्तरसहितसामान्य
धर्मावच्छिन्नाभवग्रह । तद्विपरितर्धर्मश्च तदत्यन्ताभाव, तद्वदन्यत्वञ्च ।
अत्यन्तान्योपाभावयेश्च विररीनौ प्रतियागिप्रातयोगितावच्छेदकौ । अभाव
ग्रहे प्रतियागितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण न समाने प्रतियो
गिनि निरुक्तयद्वाविपरितर्धर्मस्य यादृश विशेषणत्व तद्वशमेव चानुमितौ
तद्वर्मेत्यसामान्यधर्मवच्छिन्नविशेषणत्व महानसीयबद्धिभेदवद्भवभाववानि
त्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरितर्धर्म महानसीयान्यत्वस्य प्रतियोगिनि सा
क्षाविशेषगतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य बद्धित्वावच्छिन्नस्य महानसीय
बद्धिना नित्यनुमितौ भनम् । विशेष्यभावाव्यविशेषाभाववद्वृत्तित्वादिकाध
ग्रहे विशेष्यभावाव्यत्वादे वृत्त्यादिविशेषणकटिप्रविष्टे अभावादौ विशेषण
त्वमिति तदधीनविशिष्टव्यभिचारजन्यमितावपि तादृशमात्रदौ विशेष्यभाव
त्वदिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेष्यव्यभिचारमिमिद्धि । तथा च

[ग] रात्रिभिन्नकालभेदे, इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रितेति सामान्याभावाद्
गाह्येय धर्महृदशायमेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजनमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वाद्
प्रकारिकानुमितिः । दिवा न मुदुक्ते न पृथिवीवृत्तिः न जलवृत्तिरित्यदि
विशेषभावकूटग्रहश्च सामान्याभावग्राहकतयैवोपयुज्यत इति ।

यद्यप्येकविशेषाभावग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेष
षान्तरप्रकारिकासिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ
विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रमाणिकस्तत्र तत्सिद्धार्थमीदृशस मध्यन्तरकथनम् ।
न च तत्रापि फलं नुरं धात् तादृशग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्, यत्र पूर्वं
हेत्वाद्यनुपस्थित्या व्य.स्रगूहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात् । न च वि
शेषनविशेष्ययोरप्यभिधौ मानसविशिष्टे परिधिते सम्भवात् कालविच्छेदेन व्या
प्त्यादिगूहः अनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च व्य.प्त्याद्यगूहः प्रमा
णान्तरसिद्धस्तत्र फलमेवापलपनीयम्, इति वाच्यम्, यत्र धूमत्वादिकमनुप-
स्थित अथ च शब्दादिना बहिर्व्याप्यमहानसीय.न्यवहन्यमायेभ्यत्वादिना म
हानसीयवद्वादिन्याप्ति.विशिष्टस्य पक्षधर्त गूहः तत्र सर्वमतसिद्धमहानसीय
वद्वाद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिः । सामग्रीत्वमकल्पयित्वा
महानसीयान्यवद्वाभावादिगूहसहकृतवद्वादिन्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानु
मितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याप्यत्वादेति ।

यथा विशेषान्तरबाधगूहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतानव
च्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता
विशेषान्तरबाधगूहसमगूहपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति, स्थल
द्वयेपि विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुत्पादयानुभाविकत्वात् । तथाविधसामग्याः
तादृशानुमितेजनकत्वापगमः बहिर्महानसीयान्यवद्वाभावव्याप्योभयलेखकमहा

[ग] प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारात् तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्यसिद्धाभाववति सपक्ष व्यभिचारात् तमपि न साधयेत् । तदज्ञानात्तत्साधनेननुमितिरस्मा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः स पक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसास्त्रानुमानं न स्यात्, सास्त्रादिप्रत्येकव्यभिचारात् । यदि च साध्यतावच्छेदकसास्त्रात्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यामचारः, तर्हि धूमेत्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धाभिन्नप्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति भयम् । साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभिचारः, साध्यप्रागभावध्वंसवृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेर्द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्वाप्तित्वम् ।

[दी] साध्यत इति विशेषबाधो दोषः । 'किन्तु साध्ये' त्यादिकमापाततः । वस्तुतस्तु प्रतियोग्यतमनाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या

[ग] नसीयवद्वित्वावच्छिन्नसाध्यकसामर्थस्य महानसीयवद्वित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ हेतुत्वान्तरकल्पनाच्चेति मतबलम्भ्य मणिकृता पुरोवर्तिविधेयकवद्वित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वद्वित्वाभाववति वद्वित्वप्रकारकत्वाभावानुमानात् वद्वित्ववति वद्वित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृत्येवधेयम् ।

व्यभिचारशरीरेत्यन्ताभावत्वेन भावनिवेशेऽप्यावश्यकप्रतियोगिवैयर्थ्यकण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात् "किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्वाप्तित्व" मिति मूलमसन्नतमित्यभिप्रेत्याह (किन्तु साध्येत्यादिकमापातत इति) प्रति

[म] अथावच्छेदे सिद्धसाधन, अवच्छेदके हेत्वसिद्धि, विशिष्ट च नान्यदिति चत् ? तर्हि प्रागभावमध्यसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् । अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभाव मध्यसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चत् ? तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिनापने न सिद्धसाधनम्, किन्तु बाध एव ।

[ग] मूले (अवच्छेदे सिद्धसाधनामिति) विशिष्टघटके विशेष्ये घटादौ साध्यसधने, सिद्धत्याबाधितस्यैव साधन, प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत् । तथा च तत्र बाधो न दोष इति भाव । “ अवच्छेदके ” ध्वसप्रगभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे । “ हेत्वसिद्धि ” प्रथिवीत्वादिरूपहेतोरसिद्धि । ननु विशेष्यविशेषणपक्षके असङ्कीर्णवधासम्भवेऽपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्यूहेत्यत आह (विशिष्टश्चेति) (नान्यदिति) विशेष्यविशेष्याभ्यामिति शेष । गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेऽपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वम् । न हि तद्वद्वृत्तित्वैकसमयवच्छिन्नतद्वद्वृत्तित्वत्वात् तद्विशिष्टवृत्तिरिव निवर्हति तथ सति प्रतियोगिनो ध्वसप्रागभावादिमद्वृत्तयः एकसमयवच्छिन्नतत्समानाधिकरण्यमपि स्यादिति निरोधा भज्येत । यदि ध्वसप्रागभावयोः प्रतियोगिनश्चैकधिकरणवृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्रावर्तमनन्तरूपविरोधात्तदा पक्षतावच्छेदकध्वसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपतद्विशिष्टवृत्तित्वप्रतियोगिन्यवगाहमाननुमितिर्बाधितविषयैवेति तद्विज्ञानुमितावेरोधो तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसङ्कीर्ण तत्र दोष एव, पृथिवीत्वाविहेतौ तद्विशिष्टवृत्तित्वे सिद्धिरेवमादिते समाचते (तर्हीत्यादिना) अधिकरणैक्येनावच्छेद

[म] अन्यथाभावान्यतानात्र गोरप्यव्याप्यवृत्तिरुक्तम्, एकवृत्तिरत्र अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि । तत्र देशभेदोवच्छेदकोऽत्र तु समथ भेद इति ।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानरण्डे

वाचस्पत्य ।

[दी] एव साध्यवत्त्वानवच्छेदकदेशाच्छिन्नस्य पक्षतोऽपि बाधो बोध्यः । अथ पक्षतवच्छेदकवच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञान प्रयोजकम्, अन्यथा गृहीतभागसिद्धेर्वदत्वादेरपि पृथक्वात्वाद्यवच्छेदेन रूपादि सिद्धिमसक्तात्, न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न,—

[ग] कैकेये बाधान्तरमाह (अन्यथेति) (अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरात) एकस्मिन्धिकरणविभिन्नवच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दी पतो (साध्यवत्त्वानवच्छेदकेत्यदि) बहिमत्तानवच्छेदकशिखरावच्छेदेन पर्यन्ते धूमादिना बह्यदिनाभनेर्णित्यर्थः । तत्र पक्षतवच्छेदकशिखराद्यवच्छेदे धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन बह्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्देश्यसिद्धिरिति कुतो बाधस्यासङ्कीर्णता? पक्षतवच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्तज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमितजनकत्वे भागासिद्धेर्दशनामसक्तादिति शङ्कते (अथेत्यादिना) घटत्वादेरिति पञ्चमी ।

(पृथिवत्वावच्छेदेन रूपादिसिद्धिमसक्तादिति) पृथिवत्त्वसामानाधिकरण्यमात्रेण पटादौ घटत्वाद्यभावरूपभागासिद्धिमपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्तामसम्भवादिति भावः । भागसिद्धेर्दशत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्यादि साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तिरूपवच्छेदकत्वाद्यनुमितौ तत्र हतो स्वादशावच्छेदकत्वावगाहपरमर्शत्वेन हेतुत्वमास्तम्, पक्षतवच्छेदकदश

[दी] अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् । शाब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाध
प्रमा । सङ्कोपे वस्तुनोर्ज्ञानसङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना
त्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्तमानत्वात् ।

[ग] कालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृ-
शवच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन, तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धका
भावसहितसामानाधिकरण्यामात्रविषयकानुमितिसामर्भात् । तादृशानुमितिस्वी-
कारे क्षतिविरहात्, अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्रात् भवे-
त्प्यन्यस्य भवेदधिकोपेक्षाया बाधकत्वादिति समाधत्ते (अवच्छेदकत्वयो-
रिति) शिखरावच्छेदेन बहुचनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्व
मभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषता व्यवस्थापयति (अवच्छिन्नावृत्तेरिति)
शिखराद्यवच्छेदेन धूम, चसत्त्वेपि तदवच्छिन्नत्वेन अगविषयीभूतधूमादितस्तद-
वच्छेदेन बहुचनुमित्युत्पत्तिं बाधप्रमैव विरुणद्धीति बाधो दोष इत्यर्थः
बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानं तद्विषयदेयप्रसिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्रापि
स्वरूपसदासिद्धिसङ्कर एवेत्याशयः तत्सङ्करस्याकिञ्चित्करत्वमाह (सङ्कोपेति)
(ज्ञानसङ्करादाते) असिद्धज्ञानदशाया बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादनप्रथा-
जकत्वादित्यर्थः । वस्त्वसङ्करस्थलमप्याह (सुखाद्यनवच्छेदकेति) सुखाद्य-
नवच्छेदक यन्नास्तीत्यशरीरादिक शरीरव्यक्तिविशेषादिक चापक्षतावच्छेदक
तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्याप्यस्य दुःखादिरूप
हेतोर्विद्यमानस्य दित्यर्थः । तथा च तादृशहेतोरसिद्धिविरहात् पक्षतावच्छेदक
शरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावेऽसिद्ध्याद्यसङ्कीर्णो बाध इति भावः ।
व्याप्यवृत्ते सर्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वे मूलावच्छिन्नवृक्षः कपिसयोगी ५ ।

[दी] कापिमंयोगानवच्छेदकमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेवर्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्न पर्यतो बहिर्मानिति शब्दादिव एतत्कालावच्छिन्नपर्यतपक्षकवृक्षादेरप्येतत्कालावच्छेदेन बहिर्मानाबुद्धिरनुभवसिद्धा नापह्नवमर्हतीत्यभिप्रायः ।

इति दाधितौ बाधविवरणम् ।

[ग] दृष्टत्वात्त्यादावपि मूलावच्छिन्नवृत्तिकपिसंयोगाद्यभावादिरूपबाधस्यासङ्गर इत्याह (कपोति) ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमेव भासते पक्षतार्थमतावलात्, व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूपपक्षताया व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविनानुपपद्यमानत्वात् । न तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नस्य विनापि हेतोः पक्षधर्मत्वोपपत्ते तद्वत्परिहात् ; बाधाभावमलक्ष्यज्ञानेन्यदप्यबाधितं साध्यादौ किञ्च भासते ? अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकरूपपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूपत्वमपि तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यत इति तदवगाहिनः परामर्शात्साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमप्यतदवच्छिन्नत्वावगाहिन्मनुमितिर्युक्तेव, अत एव य गासिद्धेर्दोषत्वमपीति चेत् ; भवतु तादृशपरामर्शात्तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः, न च तवता सङ्कीर्णबाधसौलभ्यम् ; हेतोः पक्षतावच्छेदकधर्मव्यापकत्वे बाधासम्भवात्, एव यत्र यदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तदवच्छेदेन साध्यमिति व्याप्ता गृहीताया देशकालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तज्ञान तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव, तादृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तदवच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासरूपपक्षधर्मतावच्छेदकत्वमित्येतावतापि न बाधासङ्गरमौलभ्यम्, न, ध्यानवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नवृत्तिविशिष्टहेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेन व्याप्तिसिद्धेरित्युपाध्यायानुयायिनामाशेषमनुनवायलभ्येन परिहरति (अत्र चेति) "शब्दादिव" त्यन्त दृष्टान्ताभिधानं अनुभवनादर्थाय ।

इदन्तु बोध्यम्—यादृशव्याप्तिजानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केवलमेकत्र द्वयमिति गीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिः, तत्प्रमात एव चेद्बाधविशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषयिणी भ्रमानुमितिर्भवेत्तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वोपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातः असन्नि बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिणी भ्रमानुमितिरेपि तुल्ययुक्त्या युज्यत इति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थकं स्यादिति दिक् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरमहाचार्यविरचिता

बाधदीधितिटिप्पणी

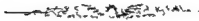
सम्पूर्णा ।

॥ श्री ॥

न्यायरत्नावली-४

॥ बाधग्रन्थः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगडाधरभट्टाचार्यविरचितं
श्रीगङ्गेशोपाध्य यरघुनाथशिरमणिबिचिताभ्या
मणिदीधितिभ्यां सह,

श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण
परिशोधित

द्वितीयारम्भः ।

काञ्चा श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरालायाममुद्रितम् ।